УДК= 61:929

Др Ђорђе Вуковић
Звод за јавно здравље Ваљево

ВЕСТИ О ЗДРАВСТВЕНИМ ПРИЛИКАМА НА ПРОСТОРУ СРПСКИХ ЗЕМАЉА У ВРЕМЕ ЦАРА УРОША

Апстракт: Док се у старијој литератури време цара Уроша доживљава просто као крај српског царства, бројна истраживања изнела су многе чињенице из архива на видело, тако да се пред нама оцртава једно бурно и динамично доба. Царство су после смрти првог и најмоћнијег цара Душана Силног снашле бројне невоље, од глади до напада непријатеља, готово у таласима. У позадини великих историјских кретања и налета епидемија куге, могу се уочити извесни подаци о стању и развијености српске медицине. Постоје вести о збрињавању и лечењу рањених и оболелих у појединим градовима царства, а у лукама на периферији државе имамо вести о жртвама куге. Законске одредбе из *Пчињске Синтагме* говоре о положају лекара, избору управника важних хуманитарних установа, плаћању трошкова лечења као судској казни, елементима комуналне хигијене итд. Сачуван је и документ, тзв. повеља–писмо деспота Угљеше који уопштено помиње лекаре у његовој области, али сведочи и о значају превентивне медицине. Једна минијатура из рукописа *Четворојеванђеље (Тетрајеванђеље) цећког патријарха Саве IV* садржи у бордури ликовни украс из чувеног Диоскоридовог рукописа. У Урошево време највероватније је деловао Никола, лекар и преводилац у пчињској области и Марко Паоло, апотекар у Котору. У војсци примећујемо постојање чина „о епи ту страту“, који је задужен за избор здравог терена за логоровање.

Кључне речи: време цара Уроша, куга, глад, Диоскоридов рукопис, Пчињска *Синтагма*, лекари, апотекари, болнице

Тек што се приближила десета годишњица проглашења српског царства, дошло је до промене на трону. После смрти Душана Силног, најмоћнијег владара из лозе Немањића, на престо долази његов син Урош, коме ће каснији летописци замерити младост и неискуство. О Урошевом ступању на престо (1356), стари српски летописи нас скромно обавештавају, попут *Верковићевог*: „и то лето постављен беше на царство син његов, млади

цар Урош“[1]. За разлику од кратких вести наших летописа, пећки патријарх Пајсије Јањевац доноси и детаље дворског церемонијала: „И царском дијадемом обложише га и венац царски положише му и гривну златну и говоре многолетствујући: „Младом цару многа лета!“ И би радост и весеље са жалошћу помешано. По пророку: „С вечери удвори се плач, а изјутра радост“ (Пс. 30,6).[2] Крунисање новог цара пропраћено је издавањем једне пригодне серије новца у којем се подсећа на порекло његове власти: на овом динару Исус Христос предаје владару велики монументални крст са натписом около, а на наличју је приказан Исус који седи.[3] Новог владара тек су чекали бројни изазови, на које нико није могао да га припреми.

Већ у време Душанове смрти почеле су непријатности по српско царство. Последња велика одлука цара Душана, била је да упути војску како би одбранили своју сестру Јелену, која је, као регент у име малолетног сина Младена IV Шубића, управљала Омишом, Клисом и Скрадином – градовима у Далмацији. Душанове војсковође, Ђураш Илијић и витез Палман дали су све од себе, али је угарски краљ већ у првом налету заузео Омиш. Тада је Ђураш Илијић одлучио да Млецима преда Скрадин, уз обавезу да их све превезу у Србију (10. јануар 1356.г.).[4] Тако је кнегиња Јелена, ктиторка манастира Крке, напустила своју област и вратила се у отаџбину.

У срећном историјском тренутку, Шубићи су успели да се наметну као банови Босне, па је њихова владавина тим терито-

---

[1] Стари српски родослови и летописи (у даљем тексту: ССРЛ), средио их Љуб. Стојановић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XVI, Српска краљевска академија, Сремски Карловци, 1927, 205 – вест бр. 576 г

[2] Патријарх Пајсије, Сабрани списи, Београд, 1993, 83 – вест се налази у Синаксарском житију светог цара Уроша, а нема је опширном житију.

[3] С. Димитријевић, Новац српских средњевековних владара, приредио М. С. Димитријевић, Београд, 2006, 612; исти, Проблеми српске средњевековне нумизматике, приредио М. С. Димитријевић, Београд 2006, 428

[4] К. Јиречек, Историја Срба II, превод Ј. Радоњић, Пирот 20042, фототипско издање из 1952. године, 41, 111. С. Ћирковић, Р Михаљчић, Освајања и одолевања: Душанова политика 1346 – 1355, у: Историја српског народа I. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), ур. С. Ћирковић, Београд 1981 , стр 556

ријама потрајала око две деценије. „Славни медицински писац, Виљем де Варињана, син професора медицине Вартоломеја де Варињане у Болоњи, био је лични лекар хрватскога и босанскога бана Младена Шубића. Од његових дела, штампаних у XVI веку у Базелу, „Secreta sublimia medicinae“ написана су 1319. по налогу бана Младена и њему посвећена, после чега је Варињана дошао, 1320**.,** у Млетке као посланик Младенов“.[5] Када се кнегиња Јелена склањала од угарског краља, у јануару 1356. године, у Србију, може се претпоставити да је све драгоцености понела са собом, укључујући и вредне рукописе из библиотеке Шубића.

Урошева мајка, царица Јелена замонашила се, можда, четири месеца после смрти свог супруга Душана. Основ за ову претпоставку представља њено монашко име – Јелисавета. За могући датум монашења царице-удовице предложен је Ускрс 1356. године, који је те године падао 24. априла. Тог дана прославља се света Јелисавета, игуманија једног цариградског манастира.[6] Светитељка је била кћерка угледног дворанина Евномијана са титулом дисипата и Јефимије, измољена после 16 година брака. После смрти родитеља, света Јелисавета је пошла монашким путем. Стигла је и до цариградског манастира Светог Ђорђа „Микро Логоса“, у којем је игуманија била њена тетка.[7] После теткине смрти, млада Јелисавета је постала игуманија манастира. Једном приликом, каже се у житију, света Јелисавета је исцелила кћерку јединицу једног богатог Цариграђанина, која је патила од менорагије, уз помоћ „светог уља великомученика Георгија“. На овом месту, „вероватно је реч о уљу из кандила нарочито поштоване иконе манастирског патрона“ (тј. светог Ђорђа).[8] На основу овог податка из житија, може се помишљати да је избор имена светитељке која лечи гинеколошка обољења за царичино ново, монашко име, можда, имао везе са здравственим тегобама.

Пад области кнегиње Јелене Немањић–Шубић и монашење царице Јелене–Јелисавете, као да су подстакли непријатеље да

[5] К. Јиречек, Историја Срба II, 315

[6] Б. Милутиновић, Р. Радић, О времену замонашења царице Јелене. Једна претпоставка, ЗРВИ 33 (1994), 200 – 201.

[7] Б. Миљковић, Чудотворна икона у Византији, Београд, 2017, 100 – 101

[8] Исто, 101

окруже царство са свих страна. У пролеће 1356. године, деспот Ниħифор II Орсини допловио је лађама из Еноса и извршио успешан препад на српске територије. Остварио је продор у дубину освојивши неке градове у Тесалији и Акарнанији. Он је после пар година погинуо у борби са албанским племенима код Ахелоја.[9] Убрзо су синови великог доместика Димитрија Палеолога, велики примикирије Алексије и протосеваст Јован, као да пипају пулс, отпочели нападе на лучке градове у близини границе српског царства. Браћа су преотела градове Хрисопољ, Анакторопољ и оближње острво Тасос, којима је једно време господарио бивши присталица свргнутог Јована VI Кантакузина. У марту 1357. године, цар Јован V Палеолога је званично предао освојене градове и острво Тасос браћи Палеолог у баштинску својину.[10]

После успеха два брата, Алексија и Јована Палеолога, на истом подручју јавио се нови непријатељ. Претендент на византијски престо, Матија Кантакузин, је хтео да освоји Сер. Ако је веровати опису догађаја из пера његовог оца, збаченог цара Јована VI Кантакузина, Матија је ступио у тајне преговоре са неким истакнутим личностима на српском двору. Смео поход отпочео је у лето 1357. године, продором кроз христопољске кланце, потпомогнут турским одредима.[11] У опису овог Матијиног похода из пера његовог оца, бившег цара Јована Кантакузина, налазе се подаци који указују на поједине медицинске прилике тог доба, које ћемо у наставку изложити.

---

[9] Јиречек, Историја Срба I, Пирот 20042, 238 – 239 – по Јањинској хроници 6866. (1357/1358) године, али савремени историчари смештају његову погибију у 1359. годину. Р, Михаљчић, Почетак Урошеве владавине – спољни напади, у: Историја српског народа I. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 566 – 567

[10] Ферјанчић, Српски и византијски Сер у XIV столећу, САНУ, Београд, 1994, 66, Д. Корać, Света Гора под српском влашћу, ЗРВИ 31 (1992), 42 , 43, 156 – 157. Остаје нејасно да ли су Срби заузели ову област. Према К. Јиречек, Историја Срба I, 232 – Јован V Палеолог је истиснут из Тракије, али су му остале Солун и северна егејска острва, са главном тврђавом на Тенед(ос)у. Р, Михаљчић, Почетак..., 567

[11] Византијски извори за историју народа Југославије, том VI, ур. Ф. Баришић и Б. Ферјанчић. Београд 1986 (у даљем тексту: ВИННЈ VI), 570. Јиречек, Историја Срба I, стр. 240. С. Ћирковић, Област кесара Војихне, ЗРВИ 34 (1995), 179. Р, Михаљчић, Почетак..., 56

На Матијино изненађење, Сер се није предао, већ је кесар Војихна са командантом (архонтом) града пружио снажан отпор.[12] Опсада је потрајала, а преокрет су донеле трупе које је послао цар Урош, па је Матија одбачен далеко од серских зидина. Коначно, у бици код старог града Филипа, цар Матија је поражен па се сакрио у оближњу мочвару. „Један од царевих слугу лежао (је) рањен код њих и пошто је знао да неће преживети“, одао је браниоцима Филипа Матијин идентитет и место скривања.[13] Из наведеног описа видимо да је Матијин слуга Гавра(с) рањен, да је пренет у град, да је тамо лежао, да су га неки људи из Филипа окружили, да је са њима разговарао, па су му, вероватно, потврдили да неће преживети и онда је њима поверио где се Матија крије.

Тако заобилазним путем долазимо до сазнања о покушају Гавриног (Гаврасовог) збрињавања у граду Филипи и о неким људима поред рањеникове постеље. Овде можемо очекивати вест о указивању стручне медицинске помоћи и о присуству лекара, али Јован Кантакузин је шкрт на речима, можда и што је реч о човеку који је одао место скривања његовог сина.

Матија је пронађен и заробљен, а на ту вест кесар Војихна је за дан стигао у град. Свог високог заробљеника одвео је у у Драму. Ту, у Драми, „удостоји га великом бригом и чашћу“. [14] Тај топос о „бризи и части“ бивши цар Кантакузин је волео често да користи. У опису збрињавања рањеног слуге Лазарета (1344) , Кантакузин истиче да је рањеника обасуо „великом бригом“ у Кумуцини и повратио га у живот.[15] Нешто касније, Кантакузин ће при-

[12] С.Ћирковић, Област..., 80 - Није јасно ко је био архонт града. Изнете су разне претпоставке, да је то био ћесар Војихна (Јиречек, Историја Срба I, стр. 240), затим Јован Угљеша (по Ст. Новаковићу) или кефалија Дука Нестонг (по Г. Острогорском). Б. Ферјанчић, Византијски и српски Сер у XIV столећу, Београд, 1994, 66, 67. – мислио је да су Угљеша и Нестонг заједно бранили Сер. Заправо, постоји могућност да је Угљеша предводио Урошеве одреде који су хитали у помоћ опкољеном граду, поготову ако се зна да је следеће године посведочен са титулом великог војводе. По чл. 129 ДЗ, он је, као (велики) војвода, могао да замењује цара на походу. Текст и превод овог члана у: Душанов законик, приредио Ђ. Бубало, Београд, 2010, 101, 197

[13] ВИНЊЈ VI, 570

[14] Исто. 571. Ћирковић, Област ..., 180

[15] ВИНЊЈ VI, 464. И у другим деловима Кантакузиновог историјског списа,

поведати како је српска царица показала „почаст, гостољубље и бригу“ према оболелом патријарху Калисту (1363).[16].

У наведеним случајевима реч је о стручном збрињавању рањеног или оболелог човека. У случају хватања Матије, изгледа да је заробљеник промрзао или се прехладио приликом скривања у мочвари. То значи да је и Драма, како и сматрамо, била место где је Војихна могао да обезбеди медицинску помоћ свом угледном затворенику, Кантакузиновом савладару и претенденту на византијску царску круну. Могло би се помишљати да таква помоћ (или такав висок ниво стручне помоћи) није могла бити указана у граду Филипи, па га је Војихна превео на свој двор у Драму.[17] Да би се договорио о судбини драгоценог заробљеника, кесар је пошао на пут.

„Имајући такву намеру, упутио се ка Серу, А савладан неком болешћу на путу за двадесет пет дана би спречен да дође у Сер, не могавши да се сам креће.“[18]

Болест није прецизно хронолошки датирана, али када се узме у обзир бројност догађаја (тајни преговори, продор Матијине војске током лета 1357. године, опсада Сера, пристизање Урошеве војске и сламање опсаде, повлачење и реорганизација Матијине војске, битка код Филипа и заробљавање Матијино, превођење у Драму, пут до Сера), Војихнино боловање можемо да сместимо у јесен, можда чак дубоко у јесен 1357. године. Кантакузин даље приповеда како болесни Војихна није могао сам да се креће и то је једини симптом болести који даје. Личност таквог ранга, као Војихниног, сигурно није кретала на пут сама, у тако осетљивом историјском тренутку, али не видимо из Кантакузинових речи да се неко из пратње разболео.

Боловање од 25 дана је прилично дуг период и свакако Војихна није остао у путу. Можемо претпоставити да су га пратиоци пренели, највероватније у његовој двор у Драми. Тако угледна личност је, свакако, била окружена бригом укућана и лекарском

рецимо приликом описа опсаде Сера (1342) и других градова, ми срећемо вредне податке који указују на медицинске прилике тог доба.

[16] Исто, 575

[17] Још је Ћирковић, Област...,180 – 181 – наслутио да Кантакузинов исказ има посебан значај.

[18] ВИИНЈ VI, 571

негом, али о томе Кантакузин ништа не говори. Војихна се ипак опоравио и одиграо значајну улогу у преговорима. Размењена су и посланства између два двора, па је Матија, коначно, изручен својим противницима – Палеолозима.[19]

Хаос који је Матија Кантакузин изазвао својим смелим, али несувислим походом, искористили су други непријатељи српског царства. Користећи свеопшту пометњу, браћа Палеолог су напали и освојили важну луку Христопоље. Они су убрзо награђени високим звањима од цариградског двора: Алексије је постао стратопедарх, а Јован – велики примикирије.[20]

Српски двор је претрпео изненадни удар са друге стране. Урошев стриц, деспот Синиша се прогласио за цара Симеона у Костуру, кренуо против синовца и продро кроз албанске територије све до Скадра, где је поражен (1358). После тога, Симеон-Синиша се повукао на територију Тесалије, где је владао до краја живота. Мир са пораженим Синишом склопио је Урошев војсковођа Хлапен, после заузимања тврђаве Дамасис.[21] То би, изгледа, био мир између два српска царства, јер од овога времена ми не видимо ратне сукобе између стрица (Синише) и синовца (Уроша).

Белешке о гладној години и појавама куге

Прве године Урошеве владавине додатно осветљавају *Летопӣсачке белешке***,** које, по оцени Љ. Стојановића, представљају „познији препис (XVI–XVII века) старијег заметка кратких летописа“.[22] Време цара Уроша обухватају прве три белешке: о смрти цара Душана, о појави глади и о боју краља Вукашина и деспота (не наводи се име) на Марици. Непознати летописац тврди да је треће године од смрти цара Душана наступила глад: „сије лето бист гладна година“.[23]

[19] Исто, 571 – 572

[20] Р, Михаљчић, Почетак..., 567

[21] К. Јиречек, Историја Срба I, стр. 240 – 241. Р, Михаљчић, Почетак..., 569 – 570

[22] Стари српски записи и натписи, књ. VI, сакупио и приредио Љ. Стојановић, фототипско издање, уредник Л. Черњић, Београд, 1988, 82 – 83

[23] Исто, стр 82

Теми ***гладне године***, Љ. Стојановић ће се поново вратити када буде приредио своју знамениту књигу „*Стари српски родослови и летописи*“. У поглављу „Замеци и изводи из летописа“, он ће напоредо приказати вести из *Летописачких бележака* (сада: II заметак летописа) и Хаџи–Јордановог летописа (III заметак). Том приликом, показаће се да оба летописа под истом годином доносе вест о години глади.[24] У поглављу „*Свод (свих летописа и заметака) од смрти Душанове па докле који траје*“, Стојановић доноси, у одељку „576 ђ 6864“, детаљнију вест из *Дечанског летописа*: „зацари се син његов Урош и беше гладна година и свуда беше несугласје, непокорни властелини српски својем цару [беху]...“.[25] Година 6864 одговара години 1355/1356, која представља почетак владавине цара Уроша.

У истом своду, Љ. Стојановић ће груписати и све друге вести о гладној години под одељак 577 и поделити у две варијанте (577а и 577б). У варијанти 577 а – налази се већина летописа, али међу њима нема сагласности када је избила глад. Летопис, који је први наведен, доноси вест да је глад избила „по смрти цара Стефана“ и у томе је сродан *Дечанском летопису* који каже да је то било на почетку Урошеве владавине. Већина летописа и њихових заметака каже да „бист гладна година“ (II заметак летописа, III заметак летописа, *Сеченички*, *Цетињски*, *Григоровичев*, *Вукомановићев*, *Врхобрезнички*, *Јанков* и *Васићев* летопис). *Хиландарски летопис* даје годину 6865, *Београдски I летопис* тврди да је то било друге године „царства Уроша цара“, *Габровски* – у време „царовања Урошева“ и *Дорпатски I* летопис – „у дане Уроша“.[26] Година 6865. из *Хиландарског летописа* одговара 1357/58 и у томе је слична тврдњи *Београдског I летописа* да је то било друге године Урошеве владавине: ако је прва година била 1355/1356, онда је друга година 1356/1357, а непознати писац *II заметка*, с којом је и отпочело истраживање, да је то било треће године Урошевог царовања (1357/1358).

---

[24] ССРЛ, 112. Податак да је II заметак први пут објављен у Прилозима III 46, па тек онда у Записима и натписима под бр. 9918 – 31.

[25] Исто, 205 – занимљиво је да летописац даје приближно тачан број година Урошеве владавине (17 лета).

[26] Исто, 205

У варијанти 577 б – имамо мањи број летописа који описују доживљај те глади, па се каже да је „била велика глад“ (*Рачански*), што је допуњено исказом „какве не беше од стварања света и потом поново, Христе милостиви, да је не буде“ (*Дорпатски и Руварчев I*). Сведочанства ова два летописа су потресна и делују као да потичу од очевидца. Посебан утисак оставља зазивање „милостивог Христа“, што можда значи да је постојао посебан култ Христа са таквим епитетом.[27] У задужбини краља Милутина, цркви Св. Никите код Скопља уочена је фреска уз иконостас на којој Христ има епитет „Милостиви“.[28]

Сви наведени летописи смештају глад у неку од прве три године Урошеве владавине. Предложено је компромисно решење, по коме је глад била 1358. године, али се признаје и да летописи бележе глад после смрти цара Душана (20 децембра 1355.).[29] Овакво решење подразумева две „одвојене“ гладне године. Наравно, морамо бити опрезни приликом извођења закључака само на основу летописа, јер они нису увек поуздани.[30]

Поред вести из летописа које нису сигурне у одређивању хронологије „године глади“, можемо да се ослонимо на вести из дубровачког архива. Видимо да су у употреби били стари руднички гроши („grossi de Rudinicho antisi“). Коришћен и излизан новац није ни могао да се изрази у броју, већ само у тежини (1356). Такође, један судски документ каже да се српски новац

[27] О бројним епитетима уз чудотворне иконе в. Б. Миљковић, Чудотворна икона..., 257–283

[28] М. Марковић, Хиландар и живопис у црквама његових метоха – пример Светог Никите код Скопља, у: Ниш и Византија IV, ед. М. Ракоција, Ниш 2006 (281 – 296) , стр 288, наставак фусн. 21. Постоји претпоставка да је црква осликана после Милутинове смрти (1321) – исто, 291 – 292

[29] Р. Радић, Глад, у: Лексикон српског средњег века, прир. С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 114 – 115; исти, Јер таква глад би по свима крајевима (Глад у српским земљама XIII–XIV века), у: Пошасти на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад), ур. С. Мишић, К. Митровић, Београд 2021, 31.

[30] С. Мишић, Глад у средњовековним српским земљама – узроци и последице (Прилог методологији истраживања), у: Пошасти на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад), ур. С. Мишић, К. Митровић, Београд 2021, 10–11. О веродостојности вести из летописа детаљније у „Закључку“ овог рада.

(de grossis slavonicis) који се има дати за рачун суме исплаћене у Србији одређује његовом тежином (yperperos sexcentos de grossis slavonicis de yperperis decem et novem pro libra).[31] Госпари града Дубровника у марту 1357. године морали су да донесу тешку одлуку шта да ураде са обрезаним и оштећеним динарима (grossorum to(n)surum et grossorum falsorum) који су се појавили у њиховом граду, при чему је владала и оскудица сребрног новца на тржишту.[32] На основу података из Дубровачког архива знамо да је крајем децембра 1357. године пред зидине Дубровника приспео нови талас придошлица, па се претпоставља да је међу њима било и гладних из српских земаља у залеђу града Светог Влаха (Хум и Требиње).[33] Вести о употреби оштећеног српског новца у Дубровнику у марту 1357. могле би се повезати са подацима о појави избеглица под зидинама града у децембру исте године и са тврдњом заметка летописа, означеног као *II заметак*, да је било глади 1357/58. године. Практично, од краја 1355. до 1358/59. године наизменично се бележе вести о глади и нестабилности у царским финансијама. Три године трају ратна дејства на тлу Урошеве државе – са југа надиру Грци из три правца, Синиша се проглашава за цара и продире све до Скадра, да би на крају Тесалија и Етолија остале отцепљене покрајине, али сви они бивају заустављени од велможа и војске верне цару Урошу.

Појачано ангажовање војске, финансијски трошкови и територијални губици изгледа да су утицали на цара Уроша и његове саветнике да тешка срца предузму изнуђене финансијске мере, попут коришћења излизаног и оштећеног новца, не би ли се предупредила катастрофа ширих размера. У таквим тренуцима, може се очекивати глад, поготово у оним крајевима који су били изложени ратним дејствима. Због овог континуитета можемо говорити да је глад потрајала више година, а врхунац или

[31] С. Димитријевић, Проблеми српске средњовековне нумизматике, приредио Милан С. Димитријевић, Српско нумизматичарско друштво, Београд 2006, 18

[32] Исто, 412

[33] Д. Динић Кнежевић, Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века, Нови Сад 1995, 236; Р. Радић, Јер таква глад би по свима крајевима (Глад у српским земљама XIII–XIV века), 31.

„велика глад“ (*Рачански* и *Дорпатски* I летопис), изгледа да је био 1358/1359. године (по *Летописачким белешкама*). Проблем „гладне године“ компликовала је и појава болести. Према историчару Николи Рањини, у Дубровнику се појавила куга 1358**.** године.[34] За наредну годину (1359), имамо податак да је куга владала у области Дунава.[35]

Подстакнути вестима о присуству куге у Дубровнику, модерни историчари су поклонили пажњу чл. 229 *Которског статута* из 1359. године, којим се додатно олакшава стицање грађанства за посаднике (земљорадници беземљаши који су везани за посед свог господара) у овом граду.[36] Тај члан представља извесну допуну чл. 225 истог тог статута за који се претпоставља да је донет 1348. године и који је први увео олакшице за упис у грађанство. [37] Пошто се обе године могу довести у везу са харањем куге, то је претпостављено да су се њене погубне последице осетиле и у овом приморском граду немањићке државе, али су затражени још неки докази у прилог ове претпоставке, јер куга се у овим члановима уопште не помиње, а за чл. 225. се само претпоставља да је донет 1348. године.[38] Поред тога, чл. 225 *Которског статута* сличан је чл. 195. *Будванског статута*: исто се олакшава насељавање становништва у град, само што је у Котору човек морао да чека две године, а у Будви годину дана пре него што поднесе молбу за стицање грађанства.[39]

---

[34] Р. В. Катић, О појавама и сузбијању болести код Срба од 1202. до 1813. године, Београд, 1965, 62

[35] Исто, стр 62 – ову кугу помиње после епидемија у Дубровнику – 1348, 1371 и 1347 (erata: 1374).

[36] Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora, knjiga II, ur. J. Antović, Kotor 2009, 245–246; тумачење: Л. Блехова–Челебић, Помени куге у которским архивским списима 1326 – 1503, Историски записи 1–2, Подгорица 2002, 32 и 33. уколико је претпоставка о разлозима доношења чл. 229 Которског статута тачна, то би значило да је у овом граду она харала 1358. или 1359. године.

[37] Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora II, 244

[38] М. Маловић–Ђукић, Прилог о додељивању которског грађанства у средњем веку, Историјски часопис (у даљем тексту: ИЧ) 50 (2003), 63 (ф.н. 35)

[39] Средњовјековни статут града Будве: са пропратним документима из млетачког периода, ур. Жика Бујуклић, М. Бањевић, прев. Н. Вучковић, К. Митровић, Будва 2023, 93, 231; Ж. Бујуклић, Правно уређење средњовековне будванске комуне, Београд 2014, 73–74.

Текст члана 225 *Которског статута* саопштава да је доношење оваквих мера образложено жељом да се побољша стање и оживи град (pro meliori statu et reformatione civitatis praedicte).[40] Ако је овај члан статута заиста донет 1348. године, то његово дејство није донело побољшање у наредних 11 година, па је усвојен чл. 229 којим је проширен списак оних који се насељавају у град. Да ли је одзив слободног сеоског становништва био толико слаб, да су морали да се позову у град и посадници? Поред тога, досељено становништво, док је чекало свој ред на стицање грађанства, било је ослобођено обавезе чувања страже и плаћања пореза. Не треба занемарити ни једно старије мишљење да је слободно досељавање у приморске градове остало ограничено према чл. 115, чл. 140 и чл. 141 *Душановог законика.*[41] Ти чланови су забрањивали примање пребеглица из војске, као и кметова који су напуштали једног господара и прелазили код другог тражећи веће повластице.[42] Тиме би се ублажиле превелике промене социјалне структуре у приморским градовима.

Тек што је време глади минуло и царска власт се стабилизовала, уследило је ново искушење – поход угарског краља Лудвига у пролеће 1359. године, који је успешно заустављен.[43] После војног успеха, уследио је радостан догађај – женидба цара Уроша са влашком принцезом Аном из династије Бесараба (1360). Сада су могле да се кују серије новца на којој су приказани цар и царица како држе двоструки крст, а на наличју је приказано попрсје Исуса Христа.[44]

Почетком 1361. године, велики кнез Војислав Војиновић, уз помоћ Которана, отпочео је рат против Дубровника. Сматра се да је тај рат изавао глад у залеђу.[45] Дубровчани су крену-

---

[40] Statuta civitatis Cathari II, 244; тумачење: Блехова–Челебић, Помени куге..., 33

[41] Текст и превод ових чланова у: Душанов законик, приредио Ђ. Бубало, Београд, 2010, 97, 104, 191, 203

[42] И. Синдик, Однос града Будве према владарима из династије Немањића, Историјски часопис 7 (1957), 31

[43] К. Јиречек, Историја Срба I, 241

[44] С. Димитријевић, Новац... , 612, исти, Проблеми ..., 428. Постоји могућност да је ова серија динара искована у царској ковници новца у Охриду – исти, Новац ..., 266 – 267

[45] Р. Радић, Јер таква глад би по свима крајевима, 31

ли у поморску блокаду Котора, како би спречили допремање соли. Тај потез није уродио плодом, јер се појавио млетачки трговац Марин Соранцо, који је успешно заобишао блокаду и допремио со у Котор.[46] У међувремену, поново се појавила епидемија куге.

Нови таласи куге

На простору Медитеранског басена појавили су се нови таласи застрашујуће епидемије. У Цариграду је беснела куга 1361/1362 године па је цар морао да прибегне увођењу нових и тежих пореза.[47] По Рањини, куга се у Дубровнику јавила 1361**.** године. Она је владала годину дана и изазвала велики помор. Поново се јавила 1363. године, када је пренета из Италије. Ова епидемија је изазвала много теже губитке код становништва.[48] Постоји податак да је и у Тесалији забележена куга 1362. године, па је у литератури изражено мишљење да је одатле могла да се пренесе у Урошево царство.[49]

Епидемије су уредно забележене ван граница Урошевог царства. Хроничар Михајло Панарет бележи, у Трапезунтском царству, тешке епидемије током 1362. и 1363. године, које су однеле знатан број жртава, а на острву Кипру 1363. године забележена је епидемија од стране тамошњег хроничара Леонтија Махераса[50]. Вести о опакој бољци сачуване су и у *Кратким ѣрчким хроникама*. Примера ради, једна *Кратка хроника* бележи десет „смрти“ у распону од скоро сто година (од 1347/48 до 1440/41). Тако се „трећа смрт“ догодила 6871 (=1362/1363). У *Краткој ѣрчкој хроници*, сачуваној у рукопису из друге половине XIV века, која се чува у Оксфорду, бележи се пет епидемија, а на Криту „велика смрт“ је забележена под годином 6873 (=1364/1365).[51]

[46] М. Маловић–Ђукић, Которски кумерак солски у средњем веку, ЗРВИ XLI (2004), 461 – 462

[47] Р. Радић, Страх у позној Византији књ. I, Београд, 2000, 126

[48] Реља В. Катић, О појавама и сузбијању болести код Срба ..., 62

[49] Катић, Медицина код Срба у средњем веку, САН, Београд 1958, 107

[50] Р. Радић, Страх у позној Византији I, 125

[51] Исто, 125 – 126

Мада се у тумачењу ових вести о пет или десет „смрти“, у зависности од територије која је погођена болешћу, бележи „велики страх“ од ове пошасти који је постојао међу средњовековним становништвом, ми овде препознајемо тежњу образованих људи византијског цивилизацијског круга да схвате правилност јављања кобне епидемије и покушају да из тога извуку неку поуку.[52]

Епидемија куге је погодила и Котор. Власти Прејасне републике дозволиле су 1363. године својим трговцима који су бежали од куге у Котору, да врате робу у Млетке без плаћања уобичајеног пореза.[53] Што се тиче епидемије куге у унутрашњости српског царства имамо недовољно сигурну претпоставку да је 1362. године куга из Тракије прешла у Србију, односно да се појавила у Тесалији.[54]

За исти период постоје подаци о смрти више уважених личности из домаћих извора, али је разлог њихове смрти непознат. Тако је на северној фасади цркве манастира Трескавца уграђена је плоча са словенским натписом која говори да је Дабижив, енохијар (пехарник) цара Уроша, умро јануара 1362. године.[55] На другој страни царства, према оштећеном натпису, умро је извесни поп Радојевић у априлу исте године и сахрањен на гробљу манастира Сопоћани.[56] Сматрамо да је мало вероватно да би нека особа, било високи достојанственик на двору, било свештеник, могла бити сахрањена у манастиру да је преминула од куге.

У ово време, са историјске позорнице силази и Ђураш Илијић, војсковођа цара Душана. Он се од 1362. више не помиње у из-

---

[52] Исто, 126

[53] Блехова – Челебић, Помени куге..., 33

[54] Катић, Медицина код Срба ..., 107 – тврди да је куга „била поново пренесена у нашу земљу и то из Тракије“; пре тога јављала се и 1348 године; Реља В. Катић, О појавама и сузбијању болести код Срба ..., 61 – тврди да су Турци освојили Тесалију од Срба, јер је владала паника због појаве куге.; исто, 62 – помиње, по Рањини, да се куга пренела из Тракије у Дубровник. Овде су очигледно помешане две грчке покрајине, али се вероватно мисли на Тракију, јер Тесалија још није пала под турску власт

[55] Стари српски записи и натписи I, прикупио их и средио Љуб. Стојановић, Сремски Карловци, 1902, 43 – запис бр. 122. Превод у: М. Глигоријевић – Максимовић, Сликарство XIV века у манастиру Трескавца, ЗРВИ 42 (2005), 85, 130

[56] Стари српски записи и натписи, I, 43 – запис бр. 123

ворима, а гроб му је откривен код цркве светог Арханђела Михаила на Превлаци.[57] Пишући о крају кнежевог живота, Јиричек се опрезно изјашњава: „Али он је, када је опет избила епидемија куге, убрзо затим умро (1363).“[58] Као што видимо, цењени историчар је изузетно опрезан: велики кнез је умро одмах после избијања епидемије куге, али се разлог смрти не саопштава. Близина цркве поред које је постављен надгробни камен говорила би да Ђураш Илијић није умро од болести које би се људи плашили.

Пред појавом куге, венецијански трговци су побегли из Валоне и Драча, али је њихова заостала имовина постала предмет пљачке. Тим поводом, млетачки сенат на седници од 24. септембра 1363**.** године одлучује да интервенише „apud despoti et alios“ [код деспота и других] ради повратка опљачкане имовине својих грађана у Валони. Деспот коме су се обратили био је Јован Комнин Асен, рођени брат царице–удовице Јелене-Јелисавете, а ово је његов последњи помен у изворима.[59] Деспотов син и наследник Александар, помиње се тек у фебруару 1366. године као „dominus Canine et Aulone“ (господар Канине и Валоне). Изнета је претпоставка да је деспот Јован умро од куге, али би ову претпоставку требало боље документовати. [60]

И у овим временима, људи у српским земљама су могли да се ослоне на помоћ стручних лица. Из једног документа о расподели заоставштине (1395), сазнајемо да је свештеник Тома наследио имовину свог оца, апотекара Марка Паола у Котору. „Те године он је могао имати најмање 25 – 30 година, по чему излази да је његов отац Марко био которски апотекар још у време владавине цара Уроша и Тврткa Првог. Кућа је раније припадала неком Милману, ваљда тасту апотекара Марка. У њој је радила стара апотека. Кућа је на три спрата.“[61] Доста опрезно је изве-

[57] Јиречек, Историја Срба I, 243

[58] Исто, 242

[59] Б. Ферјанчић, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, САНУ, Београд 1960, 167 , (ф.н. 23)

[60] Јиречек, Историја Срба I, 244 – мисли да је деспота „по свој прилици, покосила куга у години 1363.“, али не разрађује ову претпоставку; Б. Ферјанчић, Деспоти ..., 167 (ф.н. 57) – мисли да је претпоставку изнео А. Соловјев, а не помиње Јиричека.

[61] Ковијанић, Р. Увод, стр. 32, у: Грађа за историју српске медицине – доку-

ден закључак како је Марко Паоло из Венеције дошао у Котор пре 1370. године.[62] Оно што се добило Ковијанићевом рачуницом јесте вероватна година рођења његовог сина свештеника Томе, које је у моменту примања наследства, имао највероватније 20–25 година („најмање“, каже Ковијанић).[63] Тако долазимо до периода 1365. – 1370. године када је, врло вероватно, рођен апотекарев син. Али то је година рођења Марковог сина, а не и време Марковог доласка у Котор. Марко Паоло је требало да се насели у Котор, отвори радњу, проведе неко време живећи у граду (по изменама *Которскоī статута* – бар две године) пре него што поднесе захтев за пријем у грађанство, изађе на добар глас, ожени се, роди сина, при чему нисмо сигурни да ли му је то прво дете или је имао још неко које је умрло на порођају или у детињству. [64]

Тако добијамо још један период од приближно пет година, које је Марко провео у Котору, односно имамо период 1360. – 1365. године, када је вероватно стигао у Српско царство и започео своју каријеру. Вероватно је дошао око 1360. год., дакле, пре куге, јер тешко да би се одлучио да се насели у град кроз који је управо протутњала „црна смрт“. Врло вероватно да је Марко Паоло био сведок харања епидемије у приморским градовима током 1362. и 1363. године.

Наше доста скромно сазнање о присуству једног апотекара у проучаваном периоду проистиче из чињенице да нису сачуване которске архивске књиге за време владавине цара Уроша. Ако обратимо пажњу на период 1326 – 1337. године, када су такви подаци сачувани, видимо да је забележено седморо лекара и шесторо апотекара, махом Италијана. Упркос овој предоминацији, забележени су и домаћи здравствени радници – хирург Марин Баранин и апотекар Ратко Озринић. Међу лекарима, архивски за-

менти которског архива, књ. I (XIV и XV век), приредили С. Мијушковић и Р. Ковијанић, Београд 1964, стр. 30 – 31. У самој Грађи за историју српске медицине нигде се не помиње овај документ, осим у уводу. Колекција објављених списа за овај период почиње са документом из јануара 1396. године на стр. 45.

[62] Исто, 30.

[63] Исто, 32

[64] Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora II, 244 – 246

писи разликују *физикусе* (*медикусе*), који су лечили тзв. „унутрашња“ (интернистичка) обољења, и *хирурīе*, који су оперативно збрињавали ране, повреде и болести. Слободно се може претпоставити да су Которани задржали овакву структуру здравствених радника и у време цара Уроша. Поред Марка Паола, вероватно су ангажовали још неког апотекара, као и лекаре, само што нам њихова имена нису позната. Свакако се поклањала пажња да на располагању буду и *бербери*, задужени за лечење зубобоље и видање рана уопште. Колико су Которани улагали у здравствену културу свог града, говори и архивске податак да је до краја XIV века почео да ради и један ветеринар – магистар Лоренцо из Болоње (magister Laurentius mareschalctus de Bononia).[65]

Патријарх Калист међу Србима

У време општих повољних прилика, дошло је до иницијативе да се две цркве и два царства помире. Цариградски патријарх Калист је, према једној од *Кратких īрчких хроника***,** сачуваној у два преписа, другог индикта 6872 (1363/64) године, као посланик отишао у Србију и тамо умро. *Кратка хроника*, сачувана у болоњском кодексу, наводи прецизан датум (20. јула 1363**.** године) када је патријарх отишао Србима и затим тамо умро.“[66] Насупрот *Кратким īрчким хроникама*, Теофан Ватопедски опширније приповеда како је патријарх Калист „са својим клиром“ прво стигао на Св. Гору, где је хтео да се сретне са св. старцем Максимом. „И када се нашао у келији старца са својим клиром, старац дочека патријарха и овај га благослови. Шалећи се после поздрава овако га поздрави: „Овај старац изгуби своју старицу. Хајде, разгневљени у село, хајде, несрећниче, у кућу. “ И после разговора, пратећи га отпоја: „Благо онима којима је пут чист, који ходе у закону Господњем. “, проричући им сахрану.“ [67]

[65] К. Митровић, Неколико цртица, 89 - откриће податка о присуству ветеринара дугујемо истраживачком труду Реље Катића. За здравствене прилике у време Урошевог оца видети: Ђ.,Вуковић, Српска медицина у време цара и краља Стефана IV Душана, Гласник Историјског архива Ваљево 58 (2024), 5-41

[66] Ферјанчић, Српски и византијски Сер .... , 68 ; ВИИНЈ VI, 573, (ф.н. 656). Наведен је, дакле, датум поласка из Цариграда, не и смрти патријарха.

[67] ВИИНЈ VI, 647 . Максим је отпевао стих из Пс. 118, 1.

Патријарху који је пошао за Србију, били су потребни грчки монаси који су имали добре односе са српским властима.[68] Такав је био Максим Кавсокаливит, којег су походили неки Срби, али се не наводе њихове титуле и достојанства.[69] После саветовања са Максимом, Калист је продужио пут за Сер. На одредишту, патријарха је свечано дочекала царица-монахиња Јелена–Јелисавета, како казује Кантакузин: „радо прими посланство, као и сви великаши Трибали ... и патријарха су дочекали са клицањем и великим поштовањем.“[70] Пријем је био величанствен и срдачан, тако да је цео догађај личио на бајку. Упркос обостраном разумевању, убрзо се све преокренуло: „Тако се догоди да сам патријарх падне у тешку болест од које је умро, а осим малобројних и други [његови] пратиоци. А водио је најодабраније од угледних из свештенства цркве; зато се и међу многима разгласи да су они преварени од Трибала умрли од отрова.“[71]

По Кантакузину, умрли су Калист и неки чланови пратње, а сви су били угледни. Кантакузин не саопштава колико се њих разболело, а колико умрло. Не саопштава изричито ни да ли су позвани лекари и да ли је указана лекарска помоћ.

Б. Ферјанчић је први претпоставио, на основу *Кратких хроника*, да је Калист умро у августу 1363. год., пошто је на пут кренуо 20. јула.[72] Заправо, он је из Цариграда прво отишао у Свету Гору. Калист је могао директно да искористи то што је цар Јован Палеолог одобрио монасима Ватопеда (септембар 1356.) да долазе својим бродом у Цариград и друга места његовог Царства, ради трговине.[73] Патријарх се на Светој Гори задржао, о чему говори опис сусрета са св. Максимом Капсокаливитом, за кога се зна

[68] У време Калистове посете прот Свете Горе је био Доротеј Србин из манастира Хиландара: Д. Кораћ, Света Гора ..., 137 – 138

[69] ВИИНЈ VI, 645

[70] Исто, 574. Под Трибалима се подразумевају Срби.

[71] Исто, 574 – 575

[72] Г. Суботић, Обнова манастира Светог Павла у XIV веку, ЗРВИ 22, 216 – 217 (ф.н. 62) – подсећа да је Б. Ферјанчић први датирао Калистову мисију у лето 1363. године на основу податка Кратких грчких хроника и претпоставио да је патријарх умро у августу исте године.

[73] Б. Ферјанчић, Поседи византијских провинцијских манастира у градовима, ЗРВИ 19 (1980), 243

да је припадао братству манастира Лавре.[74] Као патријарх, он се морао срести и са протом Доротејем и игуманима виђенијих манастира, пре свега са игуманом Лавре, којој је припадао Максим, а очекивао би се сусрет и са игуманом Хиландара. После Свете Горе, патријарх је могао светогорским лађама да се одвезе до ушћа Струме и даље реком да уплови у српско царство.[75] У Сер је стигао, можда, у септембру. Отпочели су разговори са царицом–монахињом и српским великашима, а онда је наступила болест. Патријарх је обасут нарочитом „пажњом", вероватно је лечен, али је, ипак, умро. Могуће је да се патријарх Калист упокојио крајем септембра 1363. године.

Почеле су да се шире вести да су патријарх и његови пратиоци отровани. Једна од личности која је преносила те вести јесте Теофан Ватопедски, који је за време српске власти над Светом Гором постао игуман Ватопеда (око 1360), а затим (после 1381) постао митрополит Перитериона у Тракији. Он је саставио *Житије*, које је преведено на новогрчки.[76] Теофан Ватопедски у *Житију* пише: „Кад је патријарх стигао са клиром у Србију, умре са њима убрзо од отрова. Тако је упао у замку, како је већина рекла. И би сахрањен у цркви у Серу."[77] И до Кантакузина су стигле исте ове гласине, али их је он одлучно одбацио: „Беше то, дакле, лаж и очигледна клевета. Јер не само доброта Краљеве супруге и почаст, гостољубље и брига пре, а патријарха и за живота и после смрти, него и болест од које је свако притиснут умирао, све то никако није дозвољавало да се сумња у њу [царицу Јелену]. Наиме, десило се да су погођени разним болестима**,** а никако двојица истом. Умрлог патријарха Јелисавета величанствено сахрани **у** митрополији Сера и нарочито га почаствова, а када су код ње дошли из манастира на Атосу најистакнутији и одлучни

[74] Сава Хиландарац, Света Гора, превод Ђура Б. Димић, Пожаревац, 1989 (репринт из 1898), 264 – 266

[75] Право да плове Струмом на својим лађама Светогорци су стекли Душановом повељом још новембра 1345. године. Грчке повеље српских владара, издање текстова, превод и коментар Д-ра Александра Соловјева и Д-ра Владимира Мошина, Београд 1936, 33, 35

[76] ВИИНЈ VI, 645. То би значило да је био игуман Ватопеда у време Калистове мисије.

[77] Исто, 647

у врлини и затражили да допусти да мртвог патријарха пренесу на Атос [и] код себе сахране, није дозволила, сама рекавши да јој је потребна његова заштита и да треба да га задржи код себе.“ [78]

Због компликоване реченице, није довољно уочена Кантакузинова тврдња да је Јелисавета исказала бригу о патријарху „и за живота“, што би значило да му је указала бригу и за време болести. Могуће је да су Калиста лечили дворски лекари, али се Кантакузин по том питању не изјашњава. Није било двојице који су боловали од исте болести, а сви су боловали од различитих болести (што би значило да је неко поставио дијагнозе) и ко је био „притиснут“ (тежом формом болести) умирао је од ње.

Мислим да Кантакузину можемо веровати. Он је својевремено имао поседе у Серу, који су му током грађанског рата конфисковани од стране Гија од Лузињана (1341). Његову јадиковку потврђује и Нићифор Григора.[79] Успомена на породицу Кантакузин сачувана је у микротопонимији Сера, где је један локалитет понео назив по народном изговору презимена ове породице – некад Kantakonoz, данас Katakonozi. Тај локалитет носи и други назив Synoikosmos Anargyroi („Четврт Св. Врача“), што по мишљењу грчког научника Папагеоргија значи да је ту била црква Светих Врача.[80]

Поред поседа, Кантакузин је имао и доста својих присталица у граду у које се уздао. Приликом прве опсаде Сера (1342), он се надао да ће му отворити градске капије, али до тога није дошло. Са Сером је и касније гледао да одржава односе. У јулу 1351. године, Јован Кантакузин је издао повељу манастиру Ивирону којом му, поред других бројних поседа, потврђује поседе у Серу и околини, укључујући и имање (агридион) Св. Бесребрника са млиновима.[81] Добре везе које је упорно одржавао са Сером омогућиле су му стално притицање информација о актуелним збивањима, па и о Калистовој мисији.

Може се сматрати да ни византијски двор није сматрао царицу кривом за смрт патријарха Калиста. Цар Јован Палеолог је

[78] Исто, 575. Задњом реченицом, по Кантакузину, Јелена предвиђа да ће Калист бити оглашен за светитеља.

[79] Б. Ферјанчић, Византијски и српски Сер у XIV столећу, 14 – 15

[80] Исто, 16 (ф.н. 78)

[81] Исто, 36 (ф.н. 190) и 110.

издао једну повељу (септембар 1365) по захтеву „царице Србије и своје вољене сестре“, који је василевсу пренео њен „нећак“ Угљеша.[82] Византијски васељенски судија Теофилакт Дермокаит у једној пресуди (1366) позива се на оризму коју је издала „преузвишена царица Србије.“[83]

Натписи над гробом принцезе Јелене и њених кћери

Оштећени натпис у Меникејском манастиру говори да је тамо сахрањена једна српска принцеза са две кћерке. „На западном зиду параклиса св. Николе, подигнут изнад главне цркве манастира св. Јована Крститеља на Меникејској гори, сачуван је натпис о смрти Јелене, мало познате сестре деспота Јована Угљеше и њене деце.“[84] Други Јеленин брат који није поменут у натпису био је Вукашин, потоњи српски краљ. Параклис светог Николе подигао је Никола Радоња, неутешни Јеленин супруг и отац две кћерке. Палеографски, слова надгробног натписа одговарају словима натписа фресака у првом нартексу католикона, као што су фреске: *Смрти Закаријеве*, *Претечиног приповедања*, *Исцељење одузетог и слепог* или *Истеривања трговаца из храма,* што говори да их је исписала иста рука.[85] Осим овог, постоји још један натпис „верске садржине“ посвећен породичној трагедији „с друге стране отвора, на суседном, јужном делу.“[86]

За вечно почивалиште моштију мајке и две кћерке одабрано је место у југозападном углу параклиса, „у ниши украшеној ликом Богородице са дететом у наручју“. Сам гроб представља загонетку: „Мале димензије данас празног и отвореног гроба, где се, изгледа, налазио ћивот, наводе на мисао да Јелена није одмах у њега била положена, него да су тек касније овде пренети њени посмртни остаци. Могуће је при том да су и њене кћери претходно биле покопане ван цркве, а затим, када је за њих при-

[82] Кораћ, Света Гора..., 156

[83] Исто, 158 – 159

[84] Г. Суботић, С. Кисас, Надгробни натпис сестре деспота Угљеше на Меникејској гори, ЗРВИ 16 (1975), 164 – Натпис је дат на старогрчком и није преведен на српски језик, али су дата тумачења.

[85] Исто, 170 (ф.н. 35)

[86] Исто, 164, (ф.н. 9)

премљен заједнички гроб у параклису, накнадно овде сахрањене са мајком.“[87] Два натписа и мали гроб у коме је, изгледа, био накнадно похрањен ћивот са моштима указивали би на процес канонизације Јелене и њених кћери.

Теми смрти Јелене и њених кћерки, Суботић се вратио у чланку посвећеном монашком путу Николе Радоње, који је отпочео после породичне трагедије. У том чланку, Суботић допушта могућност да се трагедија десила годину дана раније, односно у време Калистове мисије у Серу (1363). Новина је што ову тезу допуњава податком да је у време Калистове мисије куга харала у Албанији и Далмацији, одакле је дошла из Трапезунта.[88] Колико је познато, Калист није ишао преко Албаније, ни преко Далмације, већ преко Свете Горе. Своју хипотезу Суботић допуњује већим бројем нових претпоставки: да је у то време у Серу умро и млади Угљеша Деспотовић; да је његове мошти царица-монахиња Јелена-Јелисавета понудила Светогорцима у замену за Калистове мошти; да су монаси, наводно, прихватили царичин предлог и пренели дечакове мошти у Хиландар. Не постоји ни наговештај маштовите идеје о некој трампи и преносу моштију у Кантакузиновом делу. Не чини се вероватно да је светогорска делегација прихватила мошти једног дечака, сина српског велможе у замену за мошти једног патријарха. Калист је врло брзо канонизован, док канонизација Угљеше Деспотовића, колико знамо, никад није предлагана.[89]

Суботићеве идеје су брзо постале популарне и цитиране. То није спречило интерпретаторе да уведу могућност, уз дужну ограду, да је Јелена, удата Бранковић са кћеркама преминула „највероватније у епидемији куге“.[90]

Породична трагедија Мрњавчевића привући ће Суботића и по трећи пут. Куга више није у позадини Калистове мисије, већ се шири из Мале Азије, продире у унутрашњост Србије, где коси

[87] Исто, 164

[88] Г. Суботић, Обнова Светог Павла, 216, (ф.н. 62)

[89] Мислим да је ова хипотеза настала из немогућности да се објасне откуд уопште мошти Угљеше (II) Деспотовића у Хиландару.

[90] Д. Корач, Света Гора..., 154 (ф.н. 175), С. Бојанин, Две изгубљене повеље Бранковића и њихова компилација, Периволос, II том, Београд, 2015, 374

моћног Војислава Војиновића у септембру 1363. године и потом стиже у Сер да покоси најпре патријарха Калиста „са већим делом своје пратње“, па чланове деспотовог двора: сестру Јелену са две кћери, а страда од ње „вероватно и млади Угљеша Деспотовић“; прихвата се могућност да је те године и Угљеша добио деспотску титулу. [91]

Спајање свих ових трагедија у једну катастрофу епских димензија не делује много вероватно. За тако нешто не зна ни маштовити Јован Кантакузин. Он зна само за болест и смрт патријарха и чланове пратње, али не каже да је већи део пратње страдао. По њему болест није захватила ни житеље Сера. Болест је била врло чудна, као да су умирали од различитих болести, што је код савременика изазвало утисак да је у питању тровање.

Могуће је прихватити тврдњу да је Угљеша постао деспот можда још 1363. године, ако се прихвати ова година за датирање повеље за манастир Симонопетру.[92] Светогорска традиција о Симонопетри је врло занимљива. По предању, деспот је у знак захвалности за чудесно исцељење кћерке обновио овај манастир.[93] Предање доноси и податак да је кћерка боловала од падавице (епилепсије).[94] Пошто је деспот имао двор у Серу, вероватно су и лекари прво тамо довођени, пре него што су у помоћ позвани светогорски монаси. Напоменимо да је у српским болницама, иначе, постојало посебно одељење за лечење ове болести, што се може видети на примеру болнице у близини манастира Дечани, која је опстала до XVIII века.[95]

Деспотова повеља о оснивању манастира Симонопетре сачувана је у копији из прве половине XVII века.[96] У овој повељи до-

[91] Г. Суботић, Последње молитве деспота Јована Угљеше у Светој Гори, у: Монахиња Јефимија – новија сазнања, Нови Сад 2022, 223, 235

[92] Корać, Света Гора..., 127, 132. – ако је веровати датирању повеље за манастир Симонопетру.

[93] Сава Хиландарац, Света Гора, 296

[94] Исто, 296 – 297

[95] М. Копривица, „Уточиште болесним и немоћнима” – болнице и стационари под окриљем српских средњовековних манастира, у: Пошасти на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад), ур. С. Мишић, К. Митровић, Београд 2021, 124–125.

[96] Корać, Света Гора..., 132.

сада нису регистроване Угљешине аутобиографске изјаве о жалости.[97] То отвара могућност да се породична трагедија десила тек после октобра 1363. године, можда заиста 1364. године, како је гласила првобитна Суботићева претпоставка.

Мислимо да постоји могућност да су мајка и две кћерке преминуле од неке инфективне болести, али не од куге. Било би чудно да се мошти три особе преминуле од опаке болести, накнадно ископавају из гроба и уносе у цркву.

Употреба медицинске терминологије у контексту покушаја помирења две цркве и нови таласи куге

Када се царица-мајка, монахиња Јелисавета повукла из Серске области, управу је преузео деспот Јован Угљеша, вероватно у септембру 1365. године.[98] Истовремено, српски цар је уздигао Вукашина за краља, односно савладара.[99] У Српском царству су и даље постојали проблеми. Осећао се недостатак новца, па је почело ковање новца са смањеном тежином. Дубровачка влада је одмах донела рестриктивни пропис (23. јануар 1367. год.) по којем наређује да се заплењују и секу лажни которски новчићи од бакра (фолари).[100] Упркос проблемима, деспот је наставио рад на помирењу Српске и Цариградске патријаршије. Као резултат његових дипломатских напора, дошла је једна грчка црквена делегација предвођена никејским митрополитом. После преговора, деспот је пристао да потпише документ који би требало да је повеља, а у самом тексту се назива „писмо“, па је предложен термин „повеља – писмо“.[101] Тај документ је настао у марту 1368. године, а у њему се уочава употреба медицинске термино-

[97] Исто, 132 – 133

[98] Исто, 126. У августу се још бележе дворани царице-монахиње Јелисавете у Серу.

[99] Р. Михаљчић, Цар и краљ: неуспешно савладарство, у: Историја српског народа I. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 587

[100] С. Димитријевић , Новац ..., 325

[101] М. Петровић, Повеља–писмо деспота Јована Угљеше из 1368. године о измирењу српске и цариградске цркве у светлости номоканонских прописа, ИЧ 25 – 26 (1978 – 1979), 29

логије.[102] Заправо, после изузетно дугог увода, за који не постоји пандан у другим деспотовим повељама, грчки писар је забележио Угљешину аутобиографску изјаву: „За то би и ја – пошто ме је Провиђење, који свима управља и равна, поставило господарем и управитељем не малобројних градова и земаља, - требао да, као најбољи лекари, не само заштитним лековима спречавам неправде као некакве будуће болести, које би се у будуће десиле, него и, ако је која неправда већ насрнула, - да не кажем одсечем и истребим мачем власти.“[103]

По деспотовим речима, како бележи перо записивача, медицина је уживала велики углед у српском царству. Била је позната разлика између клиничке и превентивне медицине, при чему се више очекивало од превентивне медицине у односу на класичну. Под Угљешином управом, пре свега у Серској области, „не малобројни градови и земље“ имали су лекаре, који су бдили над здрављем становништва. Међу лекарима издвајају се они најбољи, који треба да управљају медицинском струком, примењују мере превентивне медицине, а то су: заштитни лекови и одсецање „мачем“, при чему заштитни лекови спречавају болест, а одсецање је свакако одсецање мртвих делова тела – као превенција гангрене. Сва та медицинска симболика се преноси на терен политике (нпр. да деспот треба да делује у духу превентивне медицине), али то већ излази из домена нашег рада.

У наставку повеље–писма се каже: „Стога, отпремивши посланство к пресветом господину мојему, васељенском патријарху, затражио сам лек овоме злу, и зато он то није презрео, већ је „... послао господина мог, и оца мог и моје душе предстојника и лекара, пресветог митрополита Никејског, ипертима и егзарха целе Витиније ...“.[104]

Мада у овој завршници медицинска терминологија полако уступа место теолошкој аргументацији, видљиво је да најбољи лекар (деспот Угљеша) не може сам да реши проблем („зло“), већ решење тражи, практично, конзилијарно. Најбољи лекар тражи

[102] Исто, 32

[103] Грчке повеље српских владара, прир. А. Соловјев и В. Мошин, Београд 1936, 263

[104] Исто, 265

још бољег, савршеног лекара, који не може одједном, него тек после много напора и зноја, да пронађе прави лек и излечи ову болест. Примећено је и да „поређења духовних лица са лекаром нису ретка у актима Цариградске патријаршије“.[105]

Преплитање реалног и симболичног, познатог и невидљивог је у духу најбоље традиције византијског беседништва. Оно призива у сећање лекарску праксу, свима добро знану, да би испричало причу на једном вишем, симболичком нивоу и уз помоћ видљивог објаснило оно невидљиво, како га ретор доживљава и објашњава. Мада састављач писма хвали и деспота и митрополита да су лекари, али духовни лекари, јер лече духовним лековима и утичу да духовне ране зарасту, сва заслуга за помирење, за „рушење преградног зида“ приписана је никејском митрополиту.[106] То би говорило у прилог тезе да је грчки писар, заправо, прави аутор овог документа. Дискретно је предложена идентификација овог писара–писца: „Само два месеца пре Угљешиног писма издат је синодски акт са уводом нотара Димитрија Гемиста, у којем се такође сликовито помињу „одличан лекар“ и „лекови“, што указује на заједнички извор тих података“.[107] У сваком случају, грчки писар је забележио речи о статусу медицине које су одражавале поглед који је био близак и Србима и самим Византинцима.

Упркос блискости и разумевању, које је резултирало потписивањем „повеље–писма“ од стране деспота Угљеше, дошло је до застоја у реализацији потписаног документа.[108] На патријархов одговор деспот је морао да чека три године и добио га је тек у пролеће 1371. године, практично уочи Маричке битке.

Док је Угљеша радио на помирењу цркава, у његовом суседству избила је епидемија. У царству Урошевог стрица Симеона–Синише, Јањинска хроника бележи епидемију под годином 1368. После ове епидемије, која је однела доста живота, деспот Тома Прељубовић, који је вршио управу над градом Јањином, донео је

[105] Петровић, Повеља – писмо ..., 32

[106] Титуларни никејски митрополит се звао Теофан, видети: Ф. Баришић, О измирењу српске и византијске цркве 1375, ЗРВИ (1982), 174 (ф.н. 31)

[107] М. Петровић, Повеља – писмо..., 32

[108] Исто, 34

одлуку да се тамошње удовице удају за Србе.[109] На жалост, Јањинска хроника нам не даје податке да ли се епидемија проширила и на Урошево царство. Треба истаћи да се овом приликом (март 1368.) нико из византијске делегације у току посете деспоту Угљеши није заразио, нити умро од ове или неке друге болести.

Извесну представу о здравственим приликама у границама српског царства, представља податак да се 1368. године водио спор око имовине запустелог женског бенедиктинског манастира у Котору, чије су монахиње помрле у некој претходној епидемији куге, можда чак у оној великој из 1347/48. године. Сматра се да су монахиње примиле у свој манастир заражене од куге, услед чега су и саме страдале. Управа над манастиром Св. Мартина и његовим имањем била је поверена презвитеру Петру de Basta (или de Basca), чије понашање је изазивало револт у граду, па је папа Урбан V наредио которском архиђакону да донесе праведно решење у овом случају.[110] Може се претпоставити да није било куге, ни гласова о куги у Котору 1368. године, чим је могао да се води редован судски поступак пред црквеним властима, али то не искључује могућност да је болест накнадно захватила овај град.

Котор, у којој је један од дворова поставио родоначелник династије Стефан Немања, много је полагао на здравствену негу и збрињавање становништва. Поред високошколованог кадра (лекара и апотекара), Которани су имали на располагању и *бербере* – кадар задужен не само за лечење зубобоље, него и за видање рана, али и монахе и монахиње – који су могли да приме заражене у погодне просторије свог манастира. Поред тога, Которани су кренули у оснивање *хоспитала* (назив за прихватилишта за старе, болесне, инвалиде, итд. у Приморју), најпре при манастирима. Ради што ефикаснијег савладавања епидемија куге, осниване су и *братовштина* (верска удружења посвећена хуманитарном раду). Посебно је позната *Братовштина Светоī Духа* (*Свети Спас*), са седиштем у истоименој цркви у Доброти код Котора, оформљена 1350. године у време цара Душана, а која је сигурно постојала и у време цара Уроша.[111]

[109] Р. Радић, Страх у позној Византији I, 125

[110] К. Митровић, Неколико цртица ... , 89 – 90

[111] Исто, 90–92.

Монахиња Јефимија о својој трагедији

После смрти Угљешине сестре Јелене и њене две кћерке, десила се још једна породична трагедија у дому Мрњавчевића. О томе нас обавештавају стихови деспотице–монахиње Јефимије, удовице деспота Јована Угљеше и прве српске песникиње. Дело о коме је реч добило је назив *Туīа за младенцем Уīљешом*. Овим стиховима деспотица је оплакала свог сина, који је имао исто име као и њен супруг – Угљеша Деспотовић. Није довољно истакнуто да у стиховима она спомиње прво родитеље, па онда сина. Одломак Јефимијине тужбалице која нас занима, у преводу на савремени српски језик, гласи:

„Удостоји, Владико Христе
и ти, пречиста Богомати
мене јадну да свагда бригујем
о одласку душе моје,
(као)[112] што угледах на родитељима ми
и на рођеном од мене младенцу
за ким жалост непрестано гори
природом матерњом побеђивана.“[113]

Јефимијини стихови говоре да су њени родитељи и син били болесни, да је болест потрајала неко (дуже?) време, да су трпели болове, да је Јефимија разговарала са њима (вероватно сваки дан), да је остала изненађења трпељивошћу својих најмилијих, да без обзира на ток и прогнозу болести, њих троје није напуштала храброст и да нису пред Јефимијом показивали бригу, узнемиреност и очајање. И у смртном часу они су остали на духовној висини и нису поклекли пред тежином болести – нису се чули крици, ни очајнички позиви у помоћ. Мирноћа с којом су примили неумитност болести, навела је Јефимију да њихов овоземаљски крај истакне пред савременицима као пример достојан подражавања.

Време смрти Јефимијиних ближњих тешко да се поуздано може одреди према расположивим подацима. Постоји претпо-

[112] Додали смо реч „као“ да би превод био јаснији. Прим. Ђ.В.

[113] Ђ. Трифуновић, Монахиња Јефимија – књижевни радови, Крагујевац 7500 (=1992), 37

ставка да су кесар Војихна и његова супруга умрли 1366. године.[114] Постоје три извора који помињу Војихнине дарове (Угљешина повеља за манастир Светих арханђела Михаила и Гаврила код Габрова (1369)[115], први тестамент Харитона, игумана Кутлумуша, састављен између 1. јануара и 31. августа 1370. године, и други тестамент истог игумана из новембра 1370 године[116]), али се из њих не може поуздано закључити када се кесар упокојио. Једино поуздано датирање, може се извести из чињенице да је деспот Угљеша обишао гробове свог сина и таста у Хиландару (април 1371).[117] Чињеница да су кесар, његова супруга и унук умрли, пре априла 1371. године, и то, како изгледа, једно за другим, може да нам укаже на могућност појаве епидемије која је покосила део Угљешине породице. Засад, на основу Јефимијиних стихова, можемо да говоримо о породичној трагедији, али не знамо да ли је та катастрофа била шира, односно одраз неке епидемије која је захватила серску област.

„О епи ту страту“ на српском двору

С краја управе Урошеве мајке, царице Јелене – Јелисавете у серској области, потиче судски документ у коме се помињу двојица васељенских судија и „о епи ту страту“ (ὁ ἐπί τοῦ στρατοῦ) Орест и Димитрије Комнин Евдемонојоан (август 1365. год.). Обојица дворана поменути су као „слуге“ (дворани) српске царице. На полеђини документа само се Орест потписао са обе титуле, а Евдемонојоан само са титулом васељенског

[114] Б. Ферјанчић, Деспоти ..., 171 – 172 (ф.н. 87) – примећује да су кесар и његова супруга умрли поменуте године, али не помиње смрт њиховог унука Угљеше (II) Деспотовића.

[115] В. Петровић, Повеља деспота Јована Угљеше којом потврђује духовнику кир Данилу цркву светог Михаила и Гаврила код Габрова, Стари српски архив књ. 16 (2017), 98. Додате допуне су преводиочеве, јер је повеља доста оштећена.

[116] Ћирковић. Област...., 181 (ф.н. 16); Корać, Света Гора..., 126, 136, 137 – није толико прецизан у датирању Харитонових тестамената. Кесар је Угљеши „отац“ или „родитељ“ у смислу симболике дворске етикеције преузете од Византинаца. Војихна је био отац деспотице Јелене, Угљешине супруге.

[117] Ћирковић. Област...., 183

судије. Вероватно је зато Ферјанчић сматрао да је само Орест имао титулу „о епи ту страту“ и тако га третира у даљем тексту своје студије.[118] Годину дана касније настао је још један судски документ у чијем доношењу су учествовали васељенски судија и „о епи ту страту“ Орест и Евдемонојоан, али се овог пута нису на њему потписали.[119]

Титула „о епи ту страту“ (нагласак на задњем слову, сем код о) уведена је у хијерархију немањићког двора, можда баш у Урошево време.[120] Она је ниско позиционирана на Псеудо–Кодиновој листи звања, тек на 30–том месту, али је врло важна у војној пракси. Поред осталог, „о епи ту страту“ се у војсци бринуо о избору места за бивак војске.[121] Увођење овог звања у хијерархијски систем значило би да је сазрело сазнање о правилном избору места за логоровање војске, што је важна превентивна мера у заштити здравља војника. На овом месту, треба подсетити да постоји мишљење по коме би се могло тумачити да је епистрат била само почасна титула у време када ју је носио Орест и да, како се процењује, није подразумевала стварну војну функцију.[122]

На важност правилног избора терена за стационирање војске указује дело *Докази историје* грчког историчара Лаоника Халкокондила, написано у периоду 1464. – 1468. године, и то у поглављу посвећеном опису боја на Марици (1371).[123] Како је приказано у овом делу, турски владар је склопио мир са Грцима, а онда кренуо на „владаре Трибала“.[124] И Краљ (коме не наводи име) и Угљеша (коме не наводи титулу) почели су да скупљају војску, Угљеша у Фересу (Серу), где је имао царски двор, а Вукашин у својој области, па су се две војске накнадно спојиле. Војска је поставила свој логор код

[118] Ферјанчић, Византијски и српски Сер у XIV столећу, 76, 77

[119] Исто, стр 79 – 80, (ф.н. 382), стр 109

[120] Захваљујемо се вероучитељу Александру Павићу на читању титуле.

[121] Ферјанчић, Српски и византијски Сер .... , 82 (ф.н. 393)

[122] Г. Острогорски, Серска област после Душанове смрти, Византолошки институт САН, Београд, 1965, 88 (ф. н. 28) и 90 (ф. н. 36)

[123] Др Д. Крстић, Увод, у : Лаоник Халкокондил, Докази Историје, Нови Сад, 2023, 9

[124] Лаоник Халкокондил нигде, у преведеним фрагментима, не помиње цара Уроша, можда, зато што није директно узео учешће у борбама.

реке Теарос, која је била притока Ергене која се улива у Марицу.[125] Било је познато, наводи Халкокондил, да река Теарос „пружа најбољу и најздравију воду за пиће".[126] Избор погодног места за логоровање на обали поменуте реке подсећа нас на дужности које је имао епистрат („о епи ту страту", ὁ ἐπί τοῦ στρατοῦ).

Лаоник Халкокондил тврди да је „летње време" условило избор места са добром пијаћом водом, пре преласка границе, што би говорило да је најкасније у августу српска војска кренула у поход. У то време, Турци су, „са свом силом" опседали један град на сасвим другој страни реке Теарос, али су се на вест о српском приближавању одмах покренули.[127] Грчки писац каже да се битка одиграла код места Кермианос (Черномена), што значи да је српска војска кренула из свог првобитног логора и наставила марш у правцу Хадријанопоља (Једрена). Напад турске војске на новоподигнути српски логор код Кермианоса уследио је „када свањаваше зора". Османлијски војсковођа са својим војницима „сасече целокупну војску убијајући без милости".[128]

Интересантно је да се борба на Марици одиграла у години у којој је, и по Растићу и по Гундулићу, забележена епидемија куге у Дубровнику.[129] Није прошло ни три пуна месеца после боја на Марици, а почетком децембра 1371. године преминуо је цар Урош. *Пећки летопис* извештава да „по сред земље своје, у својој земљи и части царској, к Богу приходит ..., коначну жалост земљи српској оставив".[130] Српску земљу су тек чекале невоље после цареве смрти и гашења лозе Немањића. Реч је о турским упадима и глади која се појавила непосредно након Маричке битке, коју извори бележе почев од записа старца Исаије.[131] Глад се сасвим сигурно јавила у серској области, услед турских упа-

[125] Исто, 31 (ф.н. 9) – за идентификацију река.
[126] Исто, 43
[127] Исто, 45
[128] Исто, 43, 45
[129] Реља В. Катић, О појавама и сузбијању болести ..., 62
[130] ССРЈ, 84
[131] Ђ. Трифуновић, Писац и преводилац инок Исаија, Крушевац, MCMLXXX, 79 – 87; Р. Радић, Јер таква глад би по свима крајевима ..., 31–32

да, док су области кнеза Лазара и Николе Алтомановића остале поштеђене овог пустошења.[132]

Пчињски рукопис *Синтаїме*

Од извора који указују на медицинску терминологију и праксу на просторима српских земаља у време цара Уроша, најважнији су рукопис превода *Синтаїме* и хиландарски рукопис у којем је пронађен сликани орнамент који оригинално потиче из рукописа Диоскоридовог дела.

Превод *Синтаїме* солунског монаха Матије Властара на српскословенски језик настаје у време цара Душана, највероватније у време проглашења Законика (1349). Оригинални рукописи *Синтаїме* нису сачувани, а најстарији датирани преписи пуне редакције су: *Пчињски рукопис Синтаїме*, назван и „Старији карловачки рукопис“, и *Светогорска синтаїма Матије Властара*, Воскр 27 (хартија). Од ова два наведена рукописа, *Светогорска Синтаїма* је доста широко датована у другу половину XIV века, односно у период 1350. – 1400. године. Рукопис је настао на самој периферији немањићког царства, на простору који се после 1371. године нашао у границама Царства Палеолога. Прецизније је датован ***Пчињски рукопис Синтаїме***, око 1370. што одговара крају владавине цара Уроша.[133] Он је настао у манастиру светог Прохора Пчињског, у унутрашњости српског царства, релативно близу Скопља, града у коме је Душан крунисан за цара.[134] Значајно је што се за овај манастир може везати и делатност Николе Врача (лекара), првог познатог преводиоца са латинског језика. Николин помен био је сачуван на *Пчињским листићима*, који су страдали у бомбардовању Старе народне библиотеке у Београду (1941). [135] Само јак скрипторијум, попут пчињског, где су монаси владали основама латинског језика у то време, могао је да

[132] С. Мишић, Глад у средњовековним српским земљама, 10

[133] Матија Властар, Синтагма, са српскословенског језика превела Т. Суботин-Голубовић, Београд 2013, X–XI, XVI

[134] Манастир Св. Прохора Пчињског налази се на 73 км северно од Скопља.

[135] Ј. Хаџи-Васиљевић, Свети Прохор Пчињски и његов манастир, Годишњица Николе Чупића 20 (1900) 99–100

гарантује да ће Николин превод да се правилно преписује, умножава и шири међу лекарима и њиховим сарадницима. Тако да и Николино деловање можемо, доста опрезно, датирати у време преписивања *Пчињске синтаїме* (око 1370).

Синтаїма садржи значајну колекцију правног знања енциклопедијског типа. За поједине области, средњовековни правници су морали да поседују знање из других области, да би могли ваљано да пресуде у конкретном случају. То је подразумевало и одређени квантум знања медицине тог доба. Уколико је желео да донесе пресуду у случају абортуса, правник је, по *Синтаїми*, морао да поседује елементарно знање из ембриологије: „када семе доспе у утробу, прво се претвори у крв, затим се згушњава у безобличну плот, а затим добија облик и развија се у делове тела и удове. “ (Слово Г. Глава 28. *О женама које користе траву да изазову побачај* – Василијево друго правило).[136] *Синтаїма* зна да донесе и језгровит и у исти мах болно искрен приказ медицинског проблема, као што је једноставан опис порођаја: „рађање детета у боловима и крварењима“ (Слово К. Глава 8 – *О доношењу плодова у свете храмове* – Шестога сабора седамдесет девето правило).[137]

Ако неко пребије и повреди човека, казна је била следећа: „Ако буде повређено слободно тело, осуда бива да се плате трошкови лечења, јер слободно тело се не процењује. А ко повреди тело роба, к томе се још и кажњава и за смањење његове вредности“ (Слово Т. Глава 11 – *О томе да клирицима није допуштено да бију – Закони*).[138] Лечење у средњем веку било је скупо, и сматрано је праведном, али довољно тешком казном за починиоца.

Ако је судија хтео да квалитетно решава проблеме из комуналне хигијене, морао је да познаје на пример дозвољено растојање између зграда и разлог због чега је прописано: “закон није рекао 12 стопа на штету људи, него да не буде мање од 12 стопа, да би међу зградама било ваздуха“ (Почетак Слова К. Глава 3. *О новим грађевинама – Закон*).[139] Уколико је намеравао да се бави про-

[136] Властар, Синтагма, 151

[137] Исто, 248

[138] Исто, 368

[139] Исто, 240

блемом водоснабдевања, судија је морао знати да извор може да пресахне и да се поново појави (као у порозним, крашким пределима): „Ако извор из кога неко узима воду пресахне на неко време, па се опет врати својим жилама, узимање воде се обнавља као што је и пре било“ (Почетак Слова К. Глава 3. *О новим грађевинама – Закон*).[140]

Синтагма нас узгред обавештава и о образовању лекара. Похваљујући на једном месту светог Јована Златоустог, *Синтагма* каже да је он познавао „духовне мелеме боље од свакога врача“ (Слово Х. Глава 28. *О онима који се хиротонишу за новац* – Златоустово правило).[141] Овде се јасно каже да се од лекара тражило врхунско знање мелема (познавање састава, начина припреме и начина примене), које је Златоусти превазишао у духовном смислу.

Синтагма нам на тренутак омогућава да остваримо делимичан увид у оно што данас називамо организацијом здравствене службе, захваљујући једној казненој одредби против корупције (симоније), у глави 28, која је названа *О онима који се хиротонишу за новац*: „Ако неко давањем злата постане епископ, или клирик, или ксенодох (странопријемник), или старатељ сиромашних, или болничар**,** или настојатељ било ког часног дома, или буде обављао било који други црквени посао, онај ко је дао, примио или се заузео – да се лиши свештенства или клира или поверене му службе“ (Слово Х. Глава 28. *О онима који се хиротонишу за новац – Закон*).[142] Наведени послови били су цењени и уносни, па људи нису презали, у тешким временима, да се послуже морално проблематичном пречицом како би дошли до жељеног циља.

Стационари при црквама и манастирима (*странопријемнице*/*ксенодохије*) помињу се у још једном члану Синтагме, под именом *убожнице*. *Синтагма* нас обавештава да су постојале убож-

[140] Исто, 241

[141] Исто, 391. Једино на овом месту, преводилац користи термин „врач(и)“ у позитивном смислу, док на свим осталим местима исти термин користи у негативном смислу: у значењу, приучена, неписмена особа, која угрожава здравље других. На жалост, преводилац на овом месту не даје изворну словенску реч.

[142] Исто, 392

нице које су водили клирици. „Осмо правило Четвртога сабора заповеда клирицима који су при убожницама, манастирима, храмовима мученика да се покоравају градским епископима. Убожнице се називају тако зато што се старају о сиромашнима, то јест то су прихватилишта за старе и хранитељке за сиромашне. Храмови мученика су цркве подигнуте у име мученика. Ако иноци и клирици самовољно одлазе од епископа, па тиме показују пример дрскости, удаљавају се од општења са вернима.“ (Слово К. Глава 20. *О томе да клирици цркава и манастира приличи да буду под влашћу епископа – Четвртога сабора осмо правило*). Јасно се наглашава да су клирици који воде ове установе, од којих су за нашу тему најважније убожнице, потчињени градским епископима.[143]

Странопријемнице или убожнице нису представљале само прихватилишта за старе и сиромашне, већ и за лица са хроничним обољењима (епилепсија, парализа, лепра, и др.) и трајним телесним оштећењима (хроми, слепи и особе са другим инвалидитетима). Овакве установе, као и болнице за лечење излечивих болести и тегоба, постојале су у српским земљама и пре половине XIV века, па су самим тим вероватно радиле и у време цара Уроша (у питању су болнице и стационари при Студеници, Хиландару, Дечанима, Св. Арханђелима код Призрена итд.).[144] У време цара Уроша, постоје подаци да су подизане болнице при манастирима и то је, колико је познато, повезано са ктиторском делатношћу деспота Угљеше. У манастиру Ватопеду постоји мала црквица (параклис) посвећена Светим Бесребрницима, за коју постоје сведочанства да је ктитор деспот Угљеша. „Грађење тробродне црквице датује

[143] Исто, 254. Објашњење преводиоца за цркве мученика: „Подразумева се да су цркве посвећене мученицима“.

[144] О свему томе видети: В. Гавриловић, Болнице, у: Лексикон српског средњег века, прир. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 54 – 56; М. Копривица, „Уточиште болесним и немоћнима” – болнице и стационари под окриљем српских средњовековних манастира, 117–131; М. Штетић, Лепра у српским средњовековним земљама, у: Пошасти на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад), ур. С. Мишић, К. Митровић, Београд 2021, 71–86. М. Штетић, Мертик вински – вино као део исхране у црквеном и световном животу средњовековне Србије, у: Савремена српска фолклористика X, ур. Ј. Јовановић, Б. Златковић, Београд – Топола 2022, 284, 288–291

се у време око 1370. године“. По светогорским изворима, деспот је у Ватопеду саградио једну болницу, а другу болницу у југозападном делу манастира Есфигмена, суседа Хиландара.[145]

Орнамент из фармакопеје Диоскорида

Свјатјејши Сава IV је још као монах у манастиру Светог Стефана (вероватно у Бањској), како сведочи запис из 1344. године, поклонио *Златоуст недељни* (Chil. N_0 385) манастиру Хиландару.[146] Као патријарх, он је послао још две књиге на дар: *Четворојеванђеље* (Chil. N_0 13) и *Предање православне вере* од св. Јована Дамаскина (Chil. N_0 393). Рукопис *Предање православне вере* датиран је на основу водених знакова: „Водени знаци два круга са мотком. Врло сл. *M – Tr.* 2040 из 1357**.** и 2041 из 1356.“[147] Само за рукопис Chil. N_0 13, немамо ни записа, ни датирање по воденим знаковима.[148] Тајнописом је забележено у квадратном криптограму на листу 8`: „*Саве патријарха тетраеванђелије*“, па је датован у време када је Сава IV био на пећком трону (1354–1375). У већем делу рукописа, то је *Четворојеванђеље* са предговорима св. Теофилакта Охридског и има минијатуре.[149] Оно што овај рукопис издваја од осталих, то је једна минијатура са ретким украсним оквиром.

„У заглављу Матеја налази се и бордура са призматичним формама у дугиној скали, познатим из рановизантијских рукописа Диоскоридеса из VI века, што је опет, заједно са текстом преузето из касноантичке књишке традиције.“[150]

Извор наведене илустрације у заглављу Јеванђеља по Матеју нађен је у грчком медицинском рукопису Диоскорида, Беч, Наци-

---

[145] Кораћ, Света Гора, 175. Есфигменска болница страдала је у пожару крајем XVIII века.

[146] Д. Богдановић, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд, 1978, 151 – 152

[147] Исто, 133

[148] Датирање није извршено ни у Р. Станковић, Водени знаци хиландарских српских рукописа XIV – XV века, Београд 2007.

[149] Исто, 57

[150] Јованка Максимовић, Српска средњевековне минијатуре, Просвета, Београд, 1983, 103

онална библиотека, Vindob. med. gr. 1.[151] Поменути Диоскоридов рукопис *De materia medica* има онај значај за развој фармације који има Хипократово дело за развој медицине. Рукопис Диоскорида, украшен по жељи принцезе Аниције Јулијане, чуван је у медицинској школи коју је обновио краљ Милутин Немањић у Цариграду. Остало је отворено питање да ли су средњовековни Срби успели да ископирају тај рукопис и пренесу у матичну земљу. На то питање делимичан одговор нам пружа *Четворојеванђеље св. патријарха Саве IV*, али оно није прецизно датовано. Чини се да има основа за датирање овог *Четворојеванђеља* према *Јеванђељу великоī војводе Николе Стањевића* (око 1366), судећи по облику иницијала: „Исте су основне контуре иницијала, начин плетења траке и формирања орнамента, исти је и начин сликања златним и белим и плавим тоновима, којима се сугерише извесна пластичност насликаних врежа.“[152] У војводином јеванђељу запис говори да је писар био монах Теоктист, а можда је он и био илуминатор рукописа.[153]

Поред овог геометријског симбола на почетку Матејевог јеванђеља, још неки цртежи одају рановизантијски узор или „посредне инспирације из антике“, попут персонификације Премудрости, у виду младих женских фигура или „ауторских портрета“ јеванђелиста, од којих се нарочито издваја портрет апостола и лекара Луке.[154]

Тако имамо доказ да су Срби знали да преузму један орнамент који потиче из оригиналног рукописа Диоскорида (око 40–90 н. е.), који је био грчки војни лекар на служби у римској војсци, мада засад не можемо доказати да су га директно преузели из тог рукописа. И друге илустрације у овом српском *Четворојеванђељу* одају угледање на старинско порекло. Пошто је теже нацртати минијатуру, него преписати текст, долазимо до логичног закључка да су средњовековни Срби, вероватно, успели у једном повољном тренутку да препишу рукопис Диоскорида и прекопирају његове минијатуре. У прилог тој претпоставци имамо један позан путоказ, сачуван у делу Саве Чеха, хиландарског библиотекара и публици-

[151] Исто, 157

[152] Максимовић, Минијатуре ...,103

[153] Исто, 104 – претпоставку о сликару изнео је Р. Грујић.

[154] Исто, 103

сте (XIX век). Према његовом опису, библиотека Велике Лавре на Светој Гори била је позната по богатству рукописа и књига. Поред осталих, ту је чувано доста „рукописа са медицинском садржином, а као велика реткост сматра се ботаника од Диоскоридеса.“[155] У то време (XIX век), Лавра је имала болницу која је проширивана, а постојао је и извор лековите воде на манастирском имању, где су се болесници купали.[156] Требало би проучити Лаврин рукопис и указати на могуће везе са хиландарским рукописом.

Резиме

Урошево доба било је време великих изазова, попут напада спољних непријатеља и одметања властеле, што је довело до осипања српског царства. То се вероватно одразило и на развој српске медицине, јер су, на пример, освајања браће Палеолог довела до губитка метоха са којег је Урошев отац, цар Душан предвидео да се издржава грчка болница при манастиру Лаври.[157] У војној хијерархији видимо да је уведен чин који је био задужен за оно што данас називамо санитетско извиђање терена. То је било и време „црне смрти“, која је харала медитеранским светом још од Душановог времена. Ма колико имали извора који потврђују присуство куге у Дубровнику и лукама немањићке државе, недостају извори за унутрашњост државе. Бројне хипотезе о смрти високих личности на српском двору од куге противречне су и без ваљаних доказа. Треба упозорити да људи у то време нису боловали и умирали само од куге, већ и од других болести. Према *Житију преподобног Атанасија Метеорита*, Атанасијев ујак у Солуну умро је од артритиса (око 1360).[158] Према предању, кћерка деспота Угљеше је боловала од епилепсије.[159]

[155] Сава Хиландарац, Света Гора, 238

[156] Исто, 231, 232, 233, 239

[157] Д. Корађ, Света Гора ..., 73, 125, 131 – 132

[158] Р. Радић, Страх у позној Византији I, 109. Св. Атанасије Меторит живео је у држави цара Синише Немањића. Уз подршку цара Синише и његовог сина Јована Уроша, светитељ је започео изградњу Метеора, онаквих каквих их данас познајемо.

[159] Сава Хиландарац, Света Гора, 296

Поред података о болестима, располажемо обиљем вести о глади сачуваних у старим српским летописима. Белешке у летописима о глади односе се пре свега на област у којој су настали и не подразумевају увек целу државну територију. Као најчешћи узроци глади сматрају се недовољна производња житарица и ратна разарања. На производњу житарица утиче читав низ фактора (локални, географски и климатски услови, суша, поплава, број и врста средстава за пољопривредну производњу, мали број сељака на појединим имањима).[160]

Када проучавамо белешке о гладној години забележене у летописима, видимо да се наводе три различите године, Када размишљамо о могућности да се глад појавила одмах после Душанове смрти (1355), као логично се намеће размишљање да је то првенствено последица неповољних природних фактора, јер ратна дејства још нису отпочела. У наредне две године историјски извори бележе нападе Урошевих противника, са југозапада (деспот Нићифор II Орсини, Синиша), југоистока (браћа Палеолог, Матија Кантакузин) и севера (угарски краљ), што изазива страдање становништва и имовине, опсаде градова, значајне губитке територија итд. Примера ради, имамо и вест да су неки Срби и Власи у јулу 1356. године напали област коју је држао деспот Јован, брат царице-удовице Јелене и да је нарочито страдао град Берат.[161] Наравно, у оваквим околностима смањен је број радно способног становништва које може да учествује у пољопривредним радовима, али смањено је и време које становништво има на располагању за обављање пољских радова, јер трупе у покрету користе сваку прилику да врше освајање и исцрпљивање нападнутих градова и области.[162] У овим случајевима, можемо очекивати да је глад претила покрајинама где је дошло до великих ратних дејстава (серска област, Тесалија, делови Епира,

[160] С. Мишић, Глад у средњовековним српским земљама – узроци и последице (Прилог методологији истраживања), у: Пошасти на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад), ур. С. Мишић, К. Митровић, Београд 2021, 10–11. закључци овог аутора односе се и на записе и на летописе, али су предмет овог нашег разматрања су само летописи.

[161] К. Јиречек, Историја Срба I, 238

[162] О нападима на српску царевину у почетку Урошеве владавине детаљније у уводном делу овог чланка.

скадарска област). Из нешто каснијег периода имамо и податак о великом пожару који је захватио град Арту, па су чак страдала документа која су припадала локалном великашу, Синишином присталици.[163] Арта, која је припадала Синишином царству била је центар житородне области, па зато овај пожар привлачи нашу пажњу.[164] Сигурно забележен помен глади потиче из периода након боја на Марици (1371).[165]

Што се улоге лекара у тадашњем друштву тиче, подаци су оскудни у односу на Душаново време. Свакако вреди поменути сачувани примерак *Пчињске синтагме*, која садржи одредбе о статусу лекара, о постављању управника појединих установа од значаја за развој медицине (убожнице, ксенодохије, болнице) и о регулисању трошкова лечења по одлуци суда. Сем *Синтагме*, лекаре помиње документ о покушају помирења две цркве (1368), који наговештава њихово присуство у градовима и земљама Угљешине области. Угљешин документ даје првенство превентивној медицини у односу на клиничку, а то можемо препознати и у увођењу чина „о епи ту страту" у војску. Поред ових колективних помена лекара, здравствени радници су доста ретко забележени по имену и презимену. Извори говоре о постојању једног лекара (Никола „Врач", око 1370) и једног апотекара (Марко Паоло, после 1360), које можемо определити у Урошево време, а присутни су на супротним крајевима српског царства.[166] Упркос оскудним подацима, може се претпоставити да је град Котор задржао лекаре у својој служби, као у периоду 1326. – 1337. године. Мада располажемо именом само једног апотекара у Котору Урошевог доба, можемо претпоставити да је и њих било више као у претходном периоду.

---

[163] Грчке повеље српских владара, 235. Синишина повеља издата је у јануару 1361, што значи да је велики пожар у Арти био, највероватније, крајем 1360 године. Разлози за пожар нису наведени у повељи.

[164] Б. Храбак, Извоз житарица из грчких области у XIII, XIV и XV столећу, Историјски часопис 18 (1971), 239

[165] Детаљније у поглављу „О епи ту страту на српском двору". Појава глади након маричке трагедије већ лагано излази из временског оквира овог чланка и улази у период interregnuma, што може бити предмет посебне расправе.

[166] Ђ. Вуковић, Никола лекар – први преводилац са латинског језика, Гласник Историјског архива Ваљево 56 (2022), 43 – 65.

Приметно је да постоје вести да је деспот Јован Угљеша основао две болнице на Светој Гори – у Ватопеду и у Есфигмену, што може бити одраз истих таквих кретања у дубини царства. Тешко је претпоставити да неки владар или утицајни велможа унапређује периферију своје државе, која је изложена нападима морских разбојника, а остатак своје области оставља неразвијеним. Поред болница, можемо уочити да су у појединим местима рањеници и болесници добијали „бригу“, односно стручну помоћ и негу. Поред већ познатих центара из Душановог доба, ту су Филипи, у којима је лежао рањени Гавра(с), затим Драма, где је Војихна превео заробљеног цара Матију, да би му указао „велику бригу“, и на крају Сер, где је негован патријарх Калист са оболелим члановима своје пратње од стране царице–монахиње Јелене–Јелисавете. Пример ове монахиње царске крви која се трудила око лечења високог госта на свом двору у Серу, постао је светао узор за све монахе и монахиње у српском царству, како треба да се посвете оболелим људима које приме ради здравствене неге и збрињавања. Њен пример је високо ценио и збачени цар Јован Кантакузин, па га је забележио у свом историјском делу.[167]

О нивоу развијености српске медицине закључујемо на посредан начин. У богато илустрованом *Четворојеванђељу једнкоī патријарха Саве IV* постоји једна минијатура за коју је узор пронађен у илустрованом Диоскоридовом рукопису *De materia medica*. То указује на могућност да је, у Урошево време, српска медицина располагала рукописом *Диоскорида*. Уношење орнамента из Диоскорида у друге рукописе може да укаже на неку врсту популаризације медицинског знања и његове симболике. Поред овог посредног доказа, не треба занемарити ни могућност да је кнегиња Јелена Немањић-Шубић, приликом повлачења из своје приморске области пред угарским трупама, понела медицинске рукописе (пре свега Вариљанин рукопис), који су припадали њеном покојном мужу и његовој породици.

На основу постојећег знања, које је доста фрагментарно сачувано, видимо да је у време цара Уроша забележено присуст-

[167] ВИИНЈ VI, 575. То је једини познати случај да је нека српска монахиња по имену забележена као неговатељица болесника у току постојања немањићке државе.

во апотекара (Марко Паоло) и вероватно лекара (Никола Врач), подизање болница при манастирима, да постоје прописи (*Синтаїма*) који помињу лекаре и лекарске помоћнике, да су лекари високо уважени у тадашњем друштву (повеља–писмо деспота Угљеше). Постојање лекара и апотекара, уз могућност да су преписивани неки медицински списи, попут рукописа Диоскорида, омогућава постављање хипотезе да је српска држава могла да се организује приликом наиласка таласа куге, који су поуздано забележени у приморским градовима (Дубровник 1358, Котор међа 1358. или 1359, Дубровник 1361, Валона, Драч, Котор и Дубровник 1363, Дубровник 1371) и у суседству Урошевог царства (подунавски крајеви 1359, Тесалија 1362, Јањина, 1368).[168] Када погледамо ову кратку хронологију, видимо да је неколико таласа епидемије куге наишло на српску државу у време цара Уроша.

Који су медицински списи стајали на располагању лекарима на просторима српских земаља у то време остаје непознаница, али као извесни путоказ може да нам послужи *Хиландарски медицински кодекс* (XVI век). У овом зборнику старосрпских лекарских текстова, који чине преписи ранијих старосрпских превода најзначајнијих дела средњовековне западноевропске научне медицине, налази се спис о куги и великим и малим богињама.[169] Овај спис је настао на основу неког латинског превода трактата о куги и богињама *Канона медицине*, дела персијског лекара Авицене, али није познато када је први пут преведен на српски језик и да ли је био у употреби већ у време цара Уроша. Карактеристично је да се у терапијском делу текста о куги прави разлика између лечења саме болести и предузимања превентивних мера.[170]

Српско царство које је основао цар Душан и које је наставило свој живот под владавином цара Уроша, географски је стајало

---

[168] Погледати поглавља овог рада: „Белешке о гладној години и појавама куге“, „Нови таласи куге“ и „Употреба медицинске терминологије у контексту покушаја помирења две цркве и нови таласи куге“.

[169] Хиландарски медицински кодекс N. 517. Превод, прир. и уводна студија Р. Катић, транскрипција српскослов. текста и превод: Љ. Котарчић, М. Милојевић, Београд 1989, 261–274

[170] М. Штетић, Схватање узрока и лечења куге према Хиландарском медицинском кодексу, Београдски историјски гласник 13 (2022), 89–124.

на таквом положају да је примало утицаје и са Истока и са Запада. Можемо претпоставити да је такав геостратешки положај омогућио да се на балканским просторима сустичу и преплићу дела која су настала под утицајем латинских, арапских и грчких медицинских ауторитета. Историјски извори у којима се помиње медицинска терминологија нису тако бројни, и често су сачувани у позним преписима, али њихово опрезно коришћење, уз подсећање шта је претпоставка а шта научно утврђена истина, помаже нам да наслутимо свет медицинске теорије и праксе на просторима српских земаља у време цара Уроша.

СКРАЋЕНИЦЕ

САН – Српска академија наука
ССА – Стари српски архив
ССРЛ – *Стари српски родослови и летописи*
ВИИНЈ – *Византијски извори за историју народа Југославије*
ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института
ИЧ – Историјски часопис
ИГ – Историјски гласник
ИЗ – Историјски записи (;Црна Гора)

ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

- *Стари српски родослови и летописи***,** средио их Љуб. Стојановић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XVI, Српска краљевска академија, Сремски Карловци, 1927
- *Стари српски записи и натписи, књ.* VI*,* сакупио и приредио Љ. Стојаноивћ, фототипско издање, уредник Л. Черњић, Београд, 1988[2]
- Бранковић, Ђ., *Славеносрпске хронике,* приредила А. Кречмер, *САНУ; критичка издања српских писаца, књ. VII,* Београд 2008
- Властар, М., *Синтагма*, са српскословенског језика превела Татјана Суботин–Голубин, Београд 2013
- *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, ур. Ф. Баришић и Б. Ферјанчић. Београд 1986
- *Грчке повеље српских владара*, прир. А. Соловјев и В. Мошин, Београд 1936
- *Југословенске књижевности средњега века*, избор, предговор и приређивање др Ђ. Трифуновић, Београд 1978
- Патријарх Пајсије (Јањевац), *Сабрани списи*, Београд 1993
- Петровић, В., *Повеља деспота Јована Угљеше којом потврђује духовнику кир Данилу цркву светог Михаила и Гаврила код Габрова*, ССА књ 16 (2017), 95 – 104
- *Средњовјековни статут града Будве: са пропратним документима из млетачког периода*, ур. Жика Бујуклић, М. Бањевић, прев. Н. Вучковић, К. Митровић, Будва 2023
- *Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora, knjiga II*, ur. J. Antović, Kotor 2009
- Халкондил, Л., *Докази Историје*, превели, приредили и критичке текстове написали Д. Крстић и А. Стојановић, Нови Сад, 2023
- *Хиландарски медицински кодекс N. 517. Превод*, прир. и уводна студија Р. Катић, транскрипција српскослов. текста и превод: Љ. Котарчић, М. Милојевић, Београд 1989
- Трифуновић, Ђ. *Монахиња Јефимија – књижевни радови*, Крагујевац 1992[2]

КЊИГЕ

- Богдановић, Д., *Каталог ћирилских рукописа манастира* Хиландара, Београд, 1978
- Бујуклић, Ж., *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Београд 2014
- Димитријевић, С., *Проблеми српске средњовековне нумизматике*, приредио Милан С. Димитријевић, Српско нумизматичарско друштво, Београд , Београд 2006

- Димитријевић, С., *Новац српских средњовековних владара*, приредио Милан С. Димитријевић, Српско нумизматичарско друштво, Београд , Београд 2006
- Динић Кнежевић, Д., *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995
- Јиричек, К., *Историја Срба I*, превод Ј. Радоњић, Пирот 2004², фототипско издање из 1952. године
- Јиричек, К., *Историја Срба II*, превео и допунио Ј. Радоњић, Пирот 2004², фототипско издање из 1952. године
- Катић, Р. В., *О појавама и сузбијању болести код Срба од 1202. до 1813. године*, Београд, 1965
- Катић, Р. *Медицина код Срба у средњем веку*, САН, Београд 1958
- Максимовић, Ј., *Српске средњевековне минијатуре,* Просвета, Београд, 1983
- Острогорски, Г., *Серска област после Душанове смрти*, САН, Београд, 1965
- Радић, Р., *Страх у позној Византији књ.* I, Београд 2000
- Ферјанчић, Б., *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, САНУ, Београд 1960
- Ферјанчић, Б., *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, САНУ, посебна издања, књ. DCXXIX, Одељење историјских наука, књ. 21, Београд, 1994
- Хиландарац, Сава, *Света Гора*, превод Ђ. Б. Димић, Пожаревац, 1989 (репринт из 1898)

ЧЛАНЦИ

- Бојанин, С., *Две изгубљене повеље Бранковића и њихова компилација*, Периволос, II том, Београд, 2015, стр. 359 – 383
- Вуковић, Ђ., *Никола лекар – први преводилац са латинског језика*, Гласник Историјског архива Ваљево 56 (2022), 43 – 65
- Вуковић, Ђ., *Српска медицина у време цара и краља Стефана IV Душана*, Гласник Историјског архива Ваљево 58 (2024), 5 – 41
- Гавриловић, В., *Болнице*, у: Лексикон српског средњег века, прир. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 54 – 56
- Глигоријевић – Максимовић, М., *Сликарство XIV века у манастиру Трескавца*, ЗРВИ 42 (2005), 77 – 171
- Грмек, М. Д., *Школе медицинске*, у: Медицинска енциклопедија. Загреб, MCMLXIV, стр. 418 – 423
- Ковијанић, Р. *Увод*, стр. 32, у: *Грађа за историју српске медицине – документи котворског архива,* књ. I (XIV и XV век), приредили С. Мијушковић и Р. Ковијанић, Београд 1964
- Копривица, М., *„Уточиште болесним и немоћнима" – болнице и стационари под окриљем српских средњовековних манастира*, у: Пошасти на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад), ур. С. Мишић, К. Митровић, Београд 2021, 117 – 131

- Кораћ, Д., *Света Гора под српском влашћу*, ЗРВИ 31 (1992), 1 – 179
- Крстић, Д., *Увод*, у : Лаоник Халкондил, *Докази Историје*, Нови Сад, 2023, стр. 9 – 17
- Маловић – Ђукић, М., *Прилог о додељивању которског грађанства у средњем веку,* ИЧ 50 (2003), стр. 53 – 66
- Маловић –Ђукић, М., *Которски кумерак солски у средњем веку* , ЗРВИ 41 (2004) (453 – 468)
- Милутиновић, Б., Родић, Р., *О времену замонашења царице Јелене. Једна претпоставка*, ЗРВИ 33 (1994), 195 – 201
- Митровић, К., *Неколико цртица из живота средњовековног Котора у доба куге*, у: Пошасти на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад), ур. С. Мишић, К. Митровић, Београд 2021, 87 – 102
- Мишић, С., *Глад у средњовековним српским земљама – узроци и последице (Прилог методологији истраживања)*, у: Пошасти на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад), ур. С. Мишић, К. Митровић, Београд 2021, 9 – 21
- Блехова – Челебић Л., *Помени куге у которским архивским списима 1326 – 1503,* Историски записи 1 – 2, Подгорица 2002
- Петровић, М., *Повеља–писмо деспота Јована Уљеше из 1368 године о измирењу српске и цариградске цркве у светлости номоканонских прописа*, ИЧ 25 – 26 (1978 – 1979) , 29 – 51
- Петровић, В., *Повеља деспота Јована Уљеше којом потврђује духовнику кир Данилу цркву светог Михаила и Гаврила код Габрова*, ССА књ 16 (2017), 95 – 104
- Радић, Р., *Јер таква глад би по свима крајевима (Глад у српским земљама XIII–XIV века)*, у: Пошасти на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад), ур. С. Мишић, К. Митровић, Београд 2021, 23 – 41
- Синдик, И., *Однос града Будве према владарима из династије Немањића*, ИЧ 7 (1957), (21 – 36)
- Суботин – Голубин, Т., *Предговор*. VII – XXV, у: Властар, М., *Синтагма* , Београд 2013
- Суботић, Г., Кисас, С., *Надгробни натпис сестре деспота Уљеше на Меникејској гори*, ЗРВИ 16 (1975) , 161 – 181
- Суботић, Г., *Обнова манастира Светог Павла у XIV веку*, ЗРВИ 22 (1983), 207 – 258
- Суботић, Г., *Последње молитве деспота Јована Уљеше у Светој Гори*, стр 231 у: *Монахиња Јефимија – новија сазнања*, приредила С. Томин и Н. Половина, зборник радова, Нови Сад 2022, стр 223 – 231
- Хаџи-Васиљевић, Ј., *Свети Прохор Пчињски и његов манастир*, Годишњица Николе Чупића 20 (1900), 57 – 116
- Храбак, Б., *Извоз житарица из грчких области у XIII, XIV и XV столећу*, Историјски часопис 18 (1971), 215 – 254
- Ћирковић, С., *Област кесара Војихне* ЗРВИ 34 (1995), стр. 173 – 184

– Штетић, М., *Лепра у српским средњовековним земљама*, у: Пошасти на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад), ур. С. Мишић, К. Митровић, Београд 2021, 71–86
– Штетић, М., *Схватање узрока и лечења куге према Хиландарском медицинском кодексу*, Београдски историјски гласник 13 (2022) 89–124